

**Міністерство освіти і науки України
Дніпровський державний аграрно-економічний університет
Факультет менеджменту і маркетингу
Кафедра менеджменту, публічного управління та адміністрування**

**ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
В ЕКЗАМЕНАЦІЙНІЙ КОМІСІЇ:**

**Завідувачка кафедри,
д.держ.упр., проф.
_____ Наталія БОНДАРЧУК
« ____ » _____ 2023 р.**

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему: УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО
УПРАВЛІННЯ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ**

Освітньо-професійна програма «Публічне управління та адміністрування»
Спеціальність 281 «Публічне управління та адміністрування»
Ступінь вищої освіти: Магістр

Здобувачка

Дмитро КАЧИНА

**Науковий керівник,
д.держ.упр., професор**

Таїсія КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Дніпро – 2023

ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет: Менеджменту і маркетингу

Кафедра: Менеджменту, публічного управління та адміністрування

Освітньо-професійна програма: «Публічне управління та адміністрування»

Спеціальність: 281 «Публічне управління та адміністрування»

Ступінь вищої освіти: Магістр

ЗАТВЕРДЖУЮ

Зав. кафедри _____

« _____ » _____ 2023р.

ЗАВДАННЯ

на підготовку кваліфікаційної роботи

КАЧИНА ДМИТРУ ОЛЕКСАНДРОВИЧУ

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи: «Удосконалення механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану»

Науковий керівник: Крушельницька Таїсія Анатоліївна, д.держ.упр., проф

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по ДДАЕУ від « _____ » листопада 2023 року № _____

2. Термін подання здобувачем роботи: _____

3. Вихідні дані до роботи: наукова література національних і зарубіжних авторів (монографії, підручники, статті, тези доповідей тощо), закони України, інші нормативні документи міжнародного і національного права, статистична інформація, звітні документи ОМС, результати авторського дослідження.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)
Розділ 1. Теоретичні основи механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору. Розділ 2. Характеристика механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану. Розділ 3. Напрями удосконалення механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): Види механізмів публічного управління в контексті реалізації аграрної політики, складові аграрного сектору, місце аграрного сектору в системі суспільно-економічних відносин, Узагальнення позитивних і негативних властивостей складових аграрного сектору, Основні аспекти розвитку теорії державного регулювання економікою, Інститути здійснення державного регулювання аграрного сектора, Структура активів аграрного сектору України, втрачених чи пошкоджених від війни, Основні інститути Європейського союзу, що реалізують аграрну політику, і їх функції, Ключові товарні групи експорту сільськогосподарської продукції і продуктів харчування з України за 8 місяців 2023 р., Основні ризики діяльності аграрного сектору економіки в умовах війни, Порівняльний аналіз державної аграрної політики в ЄС і в Україні щодо її мети, Пропоноване стратегічне цілепокладання аграрної політики як основи мотиваційно-спонукального механізму публічного управління регулювання аграрного сектору, Розвиток інститутів державного контролю за земельними відносинами та ринком землі в Україні, Пропоновані складові політики державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин в умовах воєнного стану, Процес подання інформації про пошкоджене майно для включення до Реєстру пошкодженого та знищеного майна.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1	Вступ	лютий березень 2023 р.	виконано
2	Розділ 1. Теоретичні основи механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору.	квітень-травень 2023 р.	виконано
3	Розділ 2. Характеристика механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану.	червень- вересень 2023 р.	виконано
4	Розділ 3. Напрями удосконалення механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору	жовтень 2023 р.	виконано
5	Формулювання висновків	листопад 2023 р.	виконано
6	Оформлення роботи	грудень 2023 р.	виконано

Здобувачка _____
(підпис)

Дмитро КАЧИНА
(ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____
(підпис)

Таїсія КРУШЕЛЬНИЦЬКА
(ім'я, прізвище)

РЕФЕРАТ

Тема: «Удосконалення механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану»

Кваліфікаційна робота містить: ___89_ с., ___12_ рис., ___3__ табл., 66 літературних джерела.

Об'єкт дослідження - суспільні відносини щодо регулювання аграрного сектору.

Предмет дослідження - удосконалення механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану.

Метою роботи є теоретичне обґрунтування положень і формулювання практичних пропозицій щодо удосконалення механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану.

Методи дослідження застосовані загальнонаукові і специфічні методи досліджень, зокрема: узагальнення, аналіз нормативно-правових актів, історичний метод, порівняння, трендовий, опитування тощо.

Короткий аналіз досліджень, які проводились в роботі узагальнено теоретичну сутність, механізмів публічного управління, з'ясовано місце аграрного сектору і його складових в системі суспільно-економічних відносин; визначено теоретичний зміст та інститути державного регулювання аграрного сектору; узагальнено особливості функціонування аграрного сектору в умовах війни та тенденції державної аграрної політики в країнах Європейського Союзу; виокремлено чинники сприяння й ризику уповільнення роботи механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору; запропоновано напрями зміни цілепокладання аграрної політики як в мотиваційно-спонукального механізмі регулювання аграрного сектору; формульовано основні положення політики державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин в умовах воєнного стану; запропоновано напрями удосконалення процедури відшкодування збитків від війни для сільськогосподарських підприємств та фермерів.

Результати впроваджені в діяльність органів місцевого самоврядування.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

публічне управління та адміністрування, механізми публічного управління, органи місцевого самоврядування, аграрний сектор, регулювання аграрного сектору, воєнний стан.

KEYWORDS

public management and administration, mechanisms of public management, local self-government bodies, agrarian sector, regulation of the agrarian sector, martial law.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ	9
1.1. Теоретична сутність механізмів публічного управління	9
1.2. Місце аграрного сектору і його складових в системі суспільно-економічних відносин	14
1.3. Теоретичний зміст та інститути державного регулювання аграрного сектору	21
Висновки до розділу 1	30
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	33
2.1. Особливості функціонування аграрного сектору в умовах воєнного стану	33
2.2. Тенденції державної аграрної політики в країнах Європейського союзу	38
2.3. Чинники сприяння й ризику уповільнення роботи механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору	46
Висновки до розділу 2	54
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ	57
3.1. Зміна цілепокладання аграрної політики як в мотиваційно-спонукального механізму регулювання аграрного сектору	57
3.2. Політика державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин в умовах воєнного стану	65
3.3. Удосконалення процедури відшкодування збитків від війни для сільськогосподарських підприємств та фермерів	76
Висновки до розділу 3	83
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	93

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодні, в умовах російсько-української війни, в Україні і світі змінюється бачення щодо державного регулювання аграрним сектором. Все більше привертають увагу новітні тенденції державного управління економічною сферою, питання модернізації публічного управління в аграрному секторі з огляду на глобальну продовольчу безпеку набуває вирішального значення. Сучасні глобальні безпекові гарантії, у тому числі й щодо питань постачання продовольства, наштовхнувшись на агресію й порушення всіх прав з боку росії, поки що не принесли очікуваного результату. Сучасні глобальні проблеми світової спільноти вказують на важливість посилення уваги до економічного розвитку країн, їх функціонування в умовах воєнного стану та в період повоєнного відновлення. Саме теоретичне обґрунтування положень і формулювання практичних пропозицій щодо удосконалення механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану зумовлюють актуальність нашого дослідження.

Теоретичні питання публічного управління і адміністрування сьогодні піднімаються багатьма ученими. А проблеми нового усвідомлення теоретичного змісту категорії «механізм публічного управління» досліджуються як вітчизняними, так і зарубіжними ученими. Так, серед вітчизняних науковців, мають праці з теоретичних питань публічного управління В. Бакуменко, О. Білик, І. Ісаєнко, О. Ковалюк, Н. Нижник, В. Сиченко та ін., а з питань теоретичного змісту механізмів публічного управління, їх класифікації у Н. Бондарчук, О. Білик, У. Лукашевська, О. Машков, А. Халецька, О. Радченко, Н. Шпортюк та ін. Теоретико-методологічні положення регулювання аграрної сфери висвітлені у роботах Л. Васільєвої, Л. Мельника, Н. Маркової, В. Черкаскої та ін. Незважаючи на широке коло проблемних питань, які розглядаються науковцями, питанням удосконалення механізмів публічного

управління регулювання аграрного сектору, особливо в умовах воєнного стану приділено недостатньо уваги.

Метою роботи є теоретичне обґрунтування положень і формулювання практичних пропозицій щодо удосконалення механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану.

Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання:

- визначити теоретичну сутність механізмів публічного управління;
- з'ясувати місце аграрного сектору і його складових в системі суспільно-економічних відносин;
- визначити теоретичний зміст та інститути державного регулювання аграрного сектору;
- узагальнити особливості функціонування аграрного сектору в умовах війни;
- узагальнити тенденції державної аграрної політики в країнах Європейського Союзу;
- виокремити чинники сприяння й ризику уповільнення роботи механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору;
- запропонувати напрями зміни цілепокладання аграрної політики як в мотиваційно-спонукального механізмі регулювання аграрного сектору;
- сформулювати основні положення політики державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин в умовах воєнного стану;
- запропонувати напрями удосконалення процедури відшкодування збитків від війни для сільськогосподарських підприємств та фермерів.

Об'єкт дослідження - суспільні відносини щодо регулювання аграрного сектору.

Предмет дослідження - удосконалення механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану.

Методи дослідження застосовані загальнонаукові і специфічні методи досліджень, зокрема: узагальнення для визначення теоретичної сутності

механізмів публічного управління, аналіз нормативно-правових актів України і Європейського Союзу для виокремлення тенденцій державної аграрної політики в країнах Європейського Союзу, історичний метод для визначення особливостей еволюції інститутів державного регулювання аграрного сектору, порівняння для виокремлення чинників сприяння й ризиків уповільнення роботи механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору, трендовий і порівняння для формулювання основних положень політики державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин в умовах воєнного стану тощо.

Інформаційною базою дослідження є наукові праці українських та закордонних авторів, національні та закордонні нормативно-правові документи з предмету дослідження, статистичні звіти.

Наукова новизна дослідження полягає в такому:

удосконалено:

–визначення категорії «державне регулювання аграрного сектору» - як системи заходів та інструментів, які вживаються державою для спонукального, мотивуючого чи стримувального характеру на економічну, соціальну та екологічну діяльність у аграрному секторі;

–розроблення цілей аграрного сектору в Україні з урахуванням потреб роботи в умовах воєнного стану і у повоєнний період: економічна трансформація аграрного сектору через мотиваційно-спонукальний механізм діяльності суб'єктів аграрного ринку; посилення функціонального механізму шляхом розвитку аграрної інфраструктури; формування інновативного механізму підтримки аграрного сектору технологічна або трансформація аграрного сектору.

Апробація. Результати наукового дослідження апробовані на 11-ї Всеукраїнській науково-практичній конференції (Дніпро, 8-9 листопада 2023) та III International scientific and practical conference «Collective Thinking: Unifying Scientific Approaches in Multifaceted Research» (29 листопада – 01 грудня 2023, Амстердав, Україна).

Структура роботи. Робота містить 89 стр. основного тексту, складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

1.1. Теоретична сутність механізмів публічного управління

Російсько-українська війна, оголошений у зв'язку з нею військовий стан висувають перед публічним управлінням нові завдання. Тому практика публічного управління суспільними відносинами щодо регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану вимагає нового усвідомлення змісту механізмів публічного управління. Без розкриття сутності терміну «механізм публічного управління» стає неможливим не розглядати підходи до підвищення ефективності системи управління в аграрній сфері, яка ставить питання виживання всієї країни, оскільки і галузь, і українська державність залежать від результативності механізмів публічного управління. Щоб досягти ефекту виживання і розвитку аграрного сектору, потрібно змінити підходи до державного регулювання галуззю, а в умовах війни ще й потрібні швидкі й ефективні дії, гнучкість. Тому формування дієвих механізмів державного регулювання аграрного сектору в умовах війни є важливим навіть з точки зору національної безпеки.

Питання визначення категорії «механізми публічного управління» в національній науці не визначено однозначно. До цього питання неодноразово звертались науковці О. Білик , Н. Бондарчук, А. Мойсіяха, Т. Радчук, В. Сиченко та ін.

Сьогодні, в умовах війни і виходячи з потреб розвитку у повоєнний період, необхідно визначити сутність механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору, оскільки від цього залежить ефективність їх функціонування, дієвість взаємин влади і суспільства, вплив влади на сільське господарство, промисловість всю державу. А. Мойсіяха зазначав, що «інституційна насиченість *публічного управління* (курсив наш, Д. Качина)

зумовлює складність управлінського процесу, а тому процеси формування та застосування механізмів реалізації державної політики характеризуються різноманітністю та є відбиттям різних секторів публічного управління соціальними й гуманітарними питаннями суспільного розвитку» [1, с. 44] а також розвитку реального сектору економіки, у тому числі аграрного сектору.

На сьогодні зміни в публічному управлінні настільки швидкі, що розуміння окремих категорій суттєво відстає від наукових публікацій. Тому ми знаходимо різні підходи до усвідомлення цієї категорії. Так, О. Білик у своїх роботах визначив, що «механізмом публічного управління є оптимальне поєднання засад, які притаманні товарному виробництву (конкуренція, попит і пропозиція, вільне ціноутворення), цілеспрямованої політики державного регулювання економічних процесів»[2]. Автор визначає, підкреслює необхідність взаємодії інститутів публічного управління та публічно-приватного партнерства, адже таке поєднання є вигідним обом сторонам так як створює підґрунтя для стратегії реалізації економічного розвитку підприємств, територіальних громад, регіонів та країни в цілому.

О. Оболенський визначає, що «механізмом публічного управління є система, яка забезпечує практичну реалізацію функції публічного управління з метою досягнення визначених цілей, яка характеризується власною структурою, методами, важелями, інструментами впливу на об'єкт управління за допомогою відповідного правового та інформаційного забезпечення» [3], тобто автор ототожнює публічне управління і публічне адміністрування.

Наведемо також тлумачення І. Ісаєнка визначає, який пише, що «будь-які механізми управління... формують певний зміст, який визначається способом та характером дій на об'єкт впливу»[4]. А реалізація роботи механізмів відбувається за умови застосування певних інструментів дій і процедур. Тобто методично механізми публічного управління мають певні спільні алгоритми, що зумовлено їх метою і завданнями щодо реалізації управлінської діяльності. А відмінність механізмів за окремими напрямками і галузями їх функціонування полягає в суб'єктах управління і об'єктах управління, адже саме це зумовлює

ключові відмінності у формах, способах, інструментах і методах управлінського впливу.

О. Білик І. і У. Лукашевська визначають теоретичну сутність категорії «механізм публічного управління» як «оптимальне поєднання засад, притаманних товарному виробництву (конкуренція, попит і пропозиція, вільне ціноутворення), цілеспрямованої політики державного регулювання економічних процесів»[5, с. 179], тим самим наголошуючи на схожості дії механізмів у публічному управлінні та в сфері управління комерційними підприємствами.

Реалізація державної політики різними органами влади (міністерства, відомства, державні установи), у нашому випадку щодо аграрної політики, відбувається з урахуванням політичної орієнтації їхніх керівників, що визначає особливості як цільової орієнтації їхньої діяльності, так і методів, якими вони впроваджують завдання у сфері державного регулювання процесами функціонування і розвитку аграрної сфери.

Механізми державного регулювання аграрного сектору, особливо в умовах війни, політичної невизначеності, економічної кризи тощо, передбачають втручання державних інститутів та інститутів місцевого самоврядування в підтримку і розвиток галузі. Тому, зазначає Я. Жовнірчик, механізми публічного управління державної підтримки аграрного сектору в умовах воєнного стану повинні формуватися та впроваджуватися на засадах безпеки та «з урахуванням особливостей ресурсного, виробничого, науково-технічного потенціалу, структурної перебудови виробництва, рівня конкурентоспроможності продукції та специфіки поділу праці на світовому ринку, цілісності економічного простору»[6], можливостей адаптації виробництва до умов воєнного стану.

Враховуючи це, механізмом публічного управління регулювання аграрного сектору пропонуємо розглядати як багаторівневу ієрархічну систему, що складається із взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. Насамперед, це державні та регіональні інститути влади а також органи місцевого

самоврядування (далі – ОМС), які прямо чи опосередковано чинять управлінський вплив на сільськогосподарські підприємства (галузей рослинництва, тваринництва, рибальства), промислові підприємства (харчова, легка, переробна хімічна промисловості, машинобудування тощо), обслуговуючі сервіси, фермери та ін. Механізм державного регулювання аграрного сектору включає суб'єкти й об'єкти управління а також способи їх взаємодії (наприклад, партнерство, інтеграція, кооперація тощо). Причому ця взаємодія лежить у трьох типах ланцюжків: суб'єкт-суб'єкт, суб'єкт-об'єкт, об'єкт-об'єкт. Взаємодія забезпечує гармонізацію суспільно-економічних інтересів усіх сторін: держави, сільськогосподарських товаровиробників, підприємств, громадян і суспільства в цілому.

Розкриття категорії «механізми публічного управління» є більш повним за застосування визначення різних видів механізмів, основні бачення О. Оболенський та О. Борисевич, С. Коник [3]: ми виокремили механізми публічного управління у контексті реалізації аграрної політики: економічно-фінансовий, мотиваційно-спонукальний, організаційно-функціональний, політично-ідеологічний, нормативно-правовий та узагальнили їх зміст на рис. 1.1

Рис. 1.1. Види механізмів публічного управління в контексті реалізації аграрної політики

Узагальнено автором на підставі [3].

При цьому, у контексті державного регулювання аграрним сектором маємо підкреслити важливість організаційно-функціонального як сукупності дій і процедур щодо сукупності інструментів і прийомів взаємодії об'єктів і суб'єктів публічного управління, узгодження їх цілей, координація завдань і, функцій та визначення методів реалізації державної політики, а також оцінювання результатів їх функціонування.

Додамо, що перелік механізмів державного управління регулювання аграрного сектора не вичерпується лише їх переліком і характеристикою. Кожен механізм як підсистема державного регулювання містить в собі різноманітні елементи, які забезпечують практичну реалізацію тієї чи іншої задачі аграрної політики, зокрема: інструменти, засоби, стимули, важелі заохочення і стримування. Але для розуміння їх сутності і особливостей використання наведемо характеристику системи аграрного сектору і її складових.

1.2. Місце аграрного сектору і його складових в системі суспільно-економічних відносин

Аграрний сектор – складна і багатофункціональна система, яка включає в себе сукупність неоднорідних елементів. Тому в науковому вжитку використовуються різні терміни, що є близькими, але не тотожними за значенням «аграрний сектор економіки», «агропромисловий комплекс», «аграрна сфера», і, власне, - «сільське господарство».

Основне навантаження у виконанні завдання збільшення світового виробництва продовольства, яке «має подвоїтися до 2050 року»[7], лягає саме на галузь на сільського господарства. Дійсно, традиційною, історичною роллю сільського господарства є забезпечення продовольством населення, а сировиною - харчову і легку промисловість, створення робочих місць, отримання прибутку продажу, у тому числі й від експорту, формування фондів для інвестицій, а також виробляти первинні товари для розширення промисловості, зазначають Г. Мейерінк, і П. Роза [8, с. 22], з якими ми цілком погоджуємось.

Але, поглянувши на це питання дещо ширше, знайдемо підтвердження тому, що сільське господарство виходить далеко за межі визначених, так би мовити, прямих функцій, сприяючи створенню суспільних благ, що робить сільські території більш привабливими для проживання, забезпечує також економічне зростання і продовольчу безпеку всієї країни. Це особливо стало відчутно в умовах війни. Тож, сільське господарство було й залишається найбільшою й самою значущою галуззю аграрного сектора, а в умовах війни зросла не лише її економічна, а й політична роль. А загалом, весь аграрний сектор, за умови його належного розвитку приносить соціальний прогрес в територіальні громади й в країну в цілому сприяє зайнятості, зростанню добробуту.

Як ми зазначали в своїй публікації, «аграрний сектор в Україні традиційно є однією з ключових галузей національної економіки. До початку

повномасштабної війни щорічне зростання галузі становило 5-6%, частка сільськогосподарського виробництва у ВВП становила 10%, а разом із переробкою сільськогосподарської продукції 16%. Більше того, до війни аграрний сектор давав близько 20 відсотків валового внутрішнього продукту країни. Та попри таку високу значущість галузі, управління аграрним і продовольчим секторами, багато в чому, поступається країнам з розвиненою ринковою економікою. А після повномасштабного вторгнення Російської Федерації, перед фахівцями галузі і перед публічним управлінням постали нові виклики щодо формування і впровадження нових дієвих механізмів державної підтримки аграрного сектору, чим зумовлена актуальність цієї публікації» [9].

Чи не вперше в незалежній Україні категорія «аграрний сектор економіки», і його складові згадуються в законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»[10] так: «сільське та рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів». В цьому ж законі визначались і засади аграрної політики, яка «базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору» [10].

Пізніше, в 2013 р. в нормативному полі згадується аграрний сектор в «Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року»: у такому визначенні «аграрний сектор України, базовою складовою якого є сільське господарство, є системоутворювальним у національній економіці, формує засади збереження суверенності держави - продовольчу та у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та формує соціально-економічні основи розвитку сільських територій»[11].

Склад аграрного сектору як системи не обмежується лише сільським господарством, хоча саме ця комплексна галузь є системоутвірною, до складу аграрного сектору входять сільське господарство, переробна промисловість, аграрний ринок, узагальнює Є. Матковський [12].

Згідно цього та у відповідності із законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» наведені складові аграрного сектору та їх характеристика на рис. 1.2

Рис. 1.2. Складові аграрного сектору згідно закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»

Сільське господарство як галузь, що складається із сукупності виробників, поділяється між двома групами суб'єктів, зазначають М. Негрей, А. Тараненко, І. Костенко, це: «сільськогосподарськими підприємствами та домогосподарствами. Перша група виробляє 55% валової продукції і налічує 45 тис. підприємств. Другу групу становлять понад 4 мільйони домогосподарств, які обробляють у середньому 1,23 га землі, виробляючи майже 45% валової продукції сільського господарства»[13].

Повертаючись до положень закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», звернемо увагу на основні складові аграрної політики, що в ньому визначені як «комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій» [10]. Враховуючи зміст державної

аграрної політики та визначення ключової ролі сільського населення і розвитку сільських територій для її реалізації дозволило нам ці дві складові (сільське населення і розвиток сільських територій, який залежить від сприяння/несприяння з боку ОМС) внести до опосередкованих елементів системи аграрного сектору.

Також ми не можемо говорити про аграрний сектор без головного, особливого, невідновлюваного засобу виробництва – землі. Особливо в умовах відкриття ринку сільськогосподарських земель [14] та в умовах тимчасової окупації частини землі. Також не на останньому місці є і міжнародна торгівля як складова аграрного ринку, яку ми маємо виокремити серед інших. Для посилення аргументації щодо складових системи аграрного сектору в широкому сенсі, наведемо сферу організаційно-функціонального впливу Міністерства аграрної політики та продовольства України (далі – Мінагропромполітики), яке згідно положення «Положенням про Міністерство аграрної політики та продовольства України» від 17 лютого 2021 р. № 124 є центральним органом виконавчої влади у аграрному секторі.

Тож, Мінагропромполітики формує «та реалізує державну аграрну політику, державну політику у сферах сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави, охорони прав на сорти рослин, тваринництва, рослинництва, розвитку сільських територій, садівництва, виноградарства, виноробства, хмелярства, харчової і переробної промисловості (далі - сфери агропромислового виробництва), технічну політику у сфері агропромислового комплексу та машинобудування для агропромислового комплексу, сільського розвитку, розвитку фермерства, сільськогосподарської кооперації, сільськогосподарської дорадчої діяльності, моніторингу та родючості ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення, насінництва та розсадництва»[15].

Також зазначимо, що розвиток аграрного сектору неможливий без розвитку сільських територій, тому у «Плані заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій», затвердженому розпорядженням КМУ від 19 липня 2017 р. № 489-р передбачені напрями розвитку, які прямо чи

опосередковано впливають на аграрний сектор і навпаки, аграрний сектор впливає на них:

- «підвищення якості життя сільського населення;
- охорона та збереження природних ресурсів у сільській місцевості;
- диверсифікація та розвиток сільської економіки;
- удосконалення системи управління сільськими територіями»[16].

Отже, аграрний сектор є важливою галуззю економіки багатьох країн і включає в себе різноманітні аспекти сільськогосподарської діяльності, а окрім того, ґрунтуючись на сказане вище ми додали ще групу складових і, які прямо не є складовими аграрного сектора, але фактично взаємодіють з ним і є взаємозалежними із ним, це сільські територіальні громади, експорт та міжнародна торгівля, як елемент ринку, земельні відносини.

Тому аграрний сектор ми включили в систему взаємодії всіх зацікавлених осіб на певній території, це, власне, аграрний сектор, владні інститути (ОМС), територіальні громади(населення), представники бізнесу (не аграрного, але на сільських територіях) і громадського сектору, громадські організації (далі - ГО) (рис. 1.3).

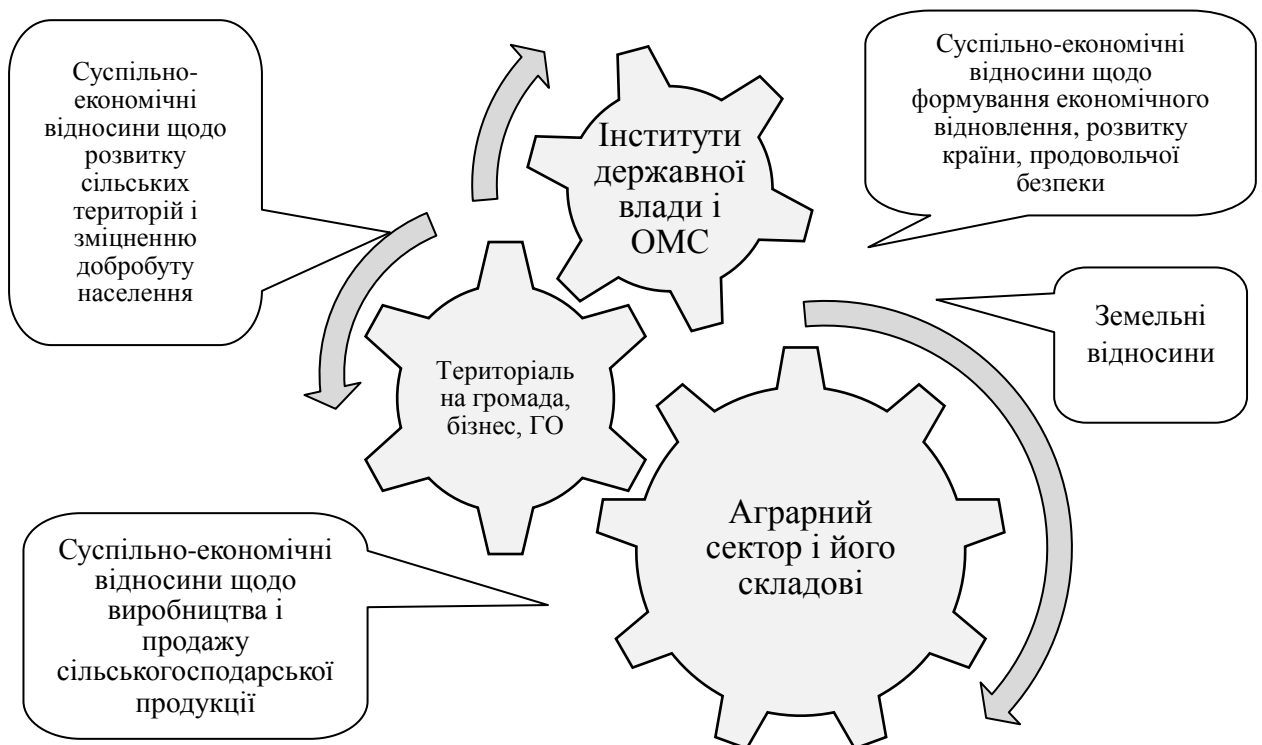

Рис. 1.3. Місце аграрного сектора в системі суспільно-економічних відносин

Ми не можемо обійти стороною громадський сектор. Громадські організації (ГО) можуть впливати на розвиток сільських територій в значущий спосіб, вносячи позитивний вклад у різні аспекти господарського, соціального та екологічного розвитку. Сьогодні ГО, що створені в умовах війни, суттєво сприяють активізації громадськості на сільських територіях, заохочуючи участь місцевих жителів у прийнятті рішень щодо розвитку їхніх громад. Це включає в себе організацію громадських обговорень, консультацій та реалізацію спільних проектів.

ГО в територіальних громадах активно ініціюють та підтримують проекти з розвитку сільського господарства, підприємництва та інфраструктури. Вони створюють підприємницькі об'єднання, надають консультації та послуги з навчання, а також забезпечують певну фінансову підтримку малим та середнім підприємствам, особливо для внутрішньо переміщених осіб, сімей ветеранів тощо. Тим самим ГО активно працюють над вирішенням соціальних проблем на сільських територіях. В умовах великих екологічних загроз ГО ініціюють проекти щодо збереження природних ресурсів та розвитку екологічно чистого сільськогосподарського виробництва.

Громадські організації відіграють ключову роль у взаємодії між місцевими громадами, владою та іншими стейкхолдерами для досягнення збалансованого та сталого розвитку сільських територій.

Сильний аграрний сектор економіки приносить соціальний прогрес шляхом підвищення продуктивності, зайнятості та доходів, оскільки сільське господарство є головним рушієм розвитку більшості сільських територій. Розглянемо деякі з його складових, виокремлюючи як позитивні, так і негативні чи проблемні аспекти (табл. 1.1).

Зрозуміло, що аграрний сектор має свої позитивні властивості, які важливі для економічного та соціокультурного розвитку, але також існують негативні аспекти, які потребують уваги та розв'язання для сталого розвитку. Значущість аграрного сектору посилюється ще й тим, що «на теперішній час в сільській місцевості проживає біля 13 млн. 175 тис. осіб, що складає біля 31

відсотка всього населення України. Основна частина населення сільської місцевості зайнята в агропромисловому комплексі, який виконує функцію продовольчого забезпечення держави» [17].

Таблиця 1.1

Узагальнення позитивних і негативних властивостей складових аграрного сектору

Складова аграрного сектору	Позитивні характеристики	Негативні характеристики чи проблемні аспекти
Рослинництво	Забезпечення населення продовольством, виробництво сировини для промисловості, створення робочих місць, експорт сільськогосподарської продукції.	Зниження родючості ґрунтів, використання пестицидів та хімічних добрив, проблеми з водоресурсами, вплив на біорізноманіття
Тваринництво	Виробництво м'яса, молока та інших продуктів харчування, виробництво сировини для харчової і переробної промисловості; створення робочих місць.	Проблеми з утриманням великої кількості тварин, емісія парникових газів, забруднення водойм та інші екологічні проблеми
Агробізнес та агротехнології	Впровадження новітніх технологій для підвищення врожайності, використання сучасних методів управління господарством, сприяння розвитку сільських територій,	Залежність від генетично модифікованих організмів (ГМО), зростання витрат на агротехніку, ризик втрати робочих місць у сільських громадах.
Експорт та міжнародна торгівля	Забезпечення експорту і надходження іноземної валюти в країну, розвиток міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією забезпечення престижу і політичного іміджу країни.	Витискання з ринку фермерських господарств і одноосібних фермерів великими агропідприємствами, низька конкурентність української продукції продаж на експорт сировини (зерна), а не готової продукції

Виходячи з надзвичайної суспільно-економічної значущості аграрного сектору можемо узагальнити чинники, які зумовлюють потребу галузі у державному регулюванні:

– потреба у виробництві харчових продуктів у гарантованих обсягах, необхідних для внутрішніх потреб країни;

- попри відкриття ринку землі залишається вади регулювання земельних відносин;
- потреба у реалізації витратних екологічних програм відновлення, для нівелювання шкоди від високої розораності, деградації сільськогосподарських земель та розмінування;
- залежність галузі від сезонності, кліматичних умов;
- довгий період виробничого циклу (в рослинництві за деякими культурами – майже рік, в тваринництві за деякими виробництвами – більше року) уповільнює обіговість капіталу і тим створює дефіцит фінансових ресурсів;
- нерівномірний розподіл доходів між виробниками і посередниками на користь останніх;
- політичні і економічні кризи призводять до дестабілізації процесу виробництва, а в умовах війни, навіть унеможливають його тощо.

Підтримка аграрного сектору з боку держави і сприяння його розвитку залишається важливими, тому розглянемо теоретичний зміст та інститути державного регулювання аграрного сектору.

1.3. Теоретичний зміст та інститути державного регулювання аграрного сектору

Теоретичний зміст державного регулювання визначається комплексом теорій та концепцій, які розглядають роль держави у суспільстві та економіці і, зокрема, в аграрному секторі.

Становлення сучасного розуміння категорії державне регулювання і визначення ролі держави в економіці пройшло декілька етапів, зі зміною яких, змінювалось і розуміння. О. Сенишин, М. Горинь, О. Кундицький визначають три ключові етапи, які різняться між собою якраз впливом держави на економіку. В сильно узагальненому вигляді ці етапи виглядають так:

– «I етап (XIX ст. – 10-ті роки XX ст.) – це домінування ринку вільної конкуренції і спроби пошуку адекватних засобів *державного регулювання економіки* (курсив наш, Д. Качина) у разі його неефективності...

– II етап (10-ті роки – перша половина 50-х років XX ст.) – несистемне (аномально-кризове) використання державного регулювання економіки...

– III етап (перша половина 50-х років XX ст. – початок XXI ст.) – системне *державного регулювання економіки* (курсив наш, Д. Качина) як постійно діюча невід’ємна підсистема ринкової економіки» [18, с. 14]

Основні аспекти теоретичного підґрунтя державного регулювання включають низку теоретичних течій та економічних шкіл, які висловлювали різні підходи до розуміння втручання держави в економіку від повної відмови від державного втручання до посиленого регулювання і на сьогодні – до збалансованого підходу, який враховує як ринкову саморегуляцію, так і необхідність державного втручання для досягнення соціальних та економічних цілей.

Як бачимо, характер, сила та розмаїття втручань держави в економіку варіювався від однієї економічної школи до іншої, але у більшості теоретичних підходів визнається необхідність деякої форми державного регулювання і саме ця думка з часом посилювалась. Враховуючи ці теоретичні аспекти, державне регулювання економіки, у тому числі аграрної сфери, розглядається нами як інструмент для забезпечення стабільності, справедливості, ефективності та сталого розвитку та врегулювання кризових ситуацій за використання певних державних інструментів.

С. Мочерний: «державне регулювання – комплекс основних форм і методів цілеспрямованого впливу державних установ і організацій на розвиток суспільного способу виробництва (у тому числі продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин) для його стабілізації та пристосування до умов, що змінюються» [22, с. 379]. Цей розвиток теоретичних поглядів на державне регулювання економіки ми узагальнили в табл. 1.2 (на підставі [19; 20]).

Основні аспекти розвитку теорії державного регулювання економікою

Теоретичний напрям, школа	Зміст і визначення ролі державного регулювання
Класична економічна теорія	Прихильники теорії тяжіють до вільного ринкового господарства та ідей саморегуляції ринку. Воліють мінімізувати державний вплив на економіку і вірять у те, що ринок може ефективно розподіляти ресурси без значного втручання держави (В. Петті, П. Буагільбер, А. Сміт, Д. Рикардо та ін.)
Кейнсіанська економічна теорія	Прихильники роблять акцент на необхідності державного втручання для регулювання економічного циклу. Ідея полягає в тому, що держава повинна брати на себе роль стабілізатора економіки через фіскальну та монетарну політику (Дж. М. Кейнс та ін),
Неокласична теорія	Прихильники визнають порушення ідеї повної саморегуляції ринку, вільної конкуренції, підтримують ідеї ринкової ефективності, але одночасно визнають ймовірність ринкових збурень, тому для виходу з криз допускають деяке втручання держави (Ірвінг Фішер, А. Маршалл та ін).
Інституціональна економіка	Прихильники зосереджують фокус на вивченні інституцій та їх ролі у формуванні економічних відносин. На їх погляд роль держави полягає у створенні та підтримці ефективних інституцій для ринкової економіки (В. Г. Гамільтон та ін)
Посткейнсіанська теорія	Прихильники зосереджують увагу на нестабільності ринку та несправедливості у розподілі доходів та підкреслюють активну роль держави у забезпеченні повної зайнятості та соціальної справедливості (Р. Харрод, Е. Домар та ін.).
Еволюціоністська економічна теорія	Прихильники наполягають на необхідності бетонізації ринкових структур (тобто посилення тенденції до зміцнення або затвердіння структур ринку, що може мати як позитивні, так і негативні наслідки) та необхідність державного регулювання для стимулювання інновацій та структурних змін (Торстейн Веблен та ін).
Сучасні підходи	Прихильники тяжіють на дотриманні збалансованого підходу, який враховує як ринкову саморегуляцію, так і необхідність державного втручання для досягнення соціальних та економічних цілей (Д. Робінсон, Самуельсон та ін.)

Н. Обушна, Д. Петринський пропонують розглядати державне регулювання аграрного сектору категорію одночасно є похідною від функцій державного управління, і від особливого управлінського впливу, зокрема:

«1) визначальної функції державного управління у сфері аграрного сектору, що пов'язана із іншими управлінськими функціями (організація, планування, координація і контроль),тому їх не завжди вдається розмежувати;

2) особливого виду впливу держави у сфері аграрного сектору» [22, с. 222].

Ми б визначили державне регулювання аграрного сектору - як систему заходів та інструментів, які вживаються державою для спонукального,

мотивуючого чи стримувального характеру на економічну, соціальну та екологічну діяльність у аграрному секторі.

Якщо повернутись в радянське минуле України, то ми побачимо, що держава відіграла важливу роль у сільськогосподарському виробництві та продажу продукції, формуванню цін як на продукцію рослинництва і тваринництва, так і на насіння, добрива, паливо, сільськогосподарську техніку. Така практика поширена в країнах з адміністративно-командною системою а також у більшості країн що розвиваються. Уряд часто брав провідну (а у випадку з СРСР – виключну) участь у продажу сільськогосподарської продукції та продуктів харчування через створені державні або напівдержавних підприємства (торговельні ради, контрольовані державою кооперативи чи державні підприємства обробки). Ці підприємства часто становили монополії, були єдиними покупцями сільськогосподарської продукції, включаючи основні харчові культури, а також важливі експортні культури (такі як пшениця, бавовна, ріпак, рицина тощо). Важливими цілями цих експортних компаній було отримання надходжень коштів для уряду, а в деяких випадках також отримати преференції по імпортованій продукції, що приходила в оплату за продаж зерна, ще однією ціллю був політичний контроль. У 1980-1990-х роках у більшості країн, в тому числі і в СРСР ці системи державного втручання та контролю в економіці і в аграрному секторі зазнали певної лібералізації. Проте процес лібералізації та приватизації не пройшов легко і зіткнувся з труднощами. Зокрема, вихід держави з аграрного ринку часто призводив до вакууму, бо приватний сектор тоді лише почав створюватись. Хоча надання ресурсів, зокрема, пільгових кредитів, міжнародна торгівля керувалася та контролювалася державою, пом'якшення управлінського тиску, особливо в торгівлі призвело до зростання частки України у світовій торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Сьогодні В. Черкаса відзначає, що «аграрний сектор є економічною системою, яка має організаційну, галузеву і територіальну структуру, здійснює пріоритетні напрямки розвитку відповідно до державної економічної

політики»[24], усвідомлюючи аграрний сектор як систему, з чим ми цілком згодні, В. Черкаська додає напрями, за якими галузь підлягає державному регулюванню:

–«за галузевою ознакою: регулювання ринку всіх видів сільськогосподарської продукції;

–за ознакою взаємодії з навколишнім середовищем: регулювання виробництва, соціальної сфери, відносин з постачальниками, найманими працівниками та тощо;

–за територіальною ознакою: регулювання виробництва в окремих регіонах, зокрема в регіонах з несприятливими природно-кліматичними та економічними умовами та тощо;

–за організаційною ознакою: регулювання положення дрібних сімейних ферм; регулювання положення на ринку великих корпорацій, регулювання діяльності акціонерних товариств, виробничих кооперацій та тощо;

–за характером фінансових потоків: регулювання цін, доходів, податків, кредиту, інвестицій;

–за ринковими ознаками: регулювання внутрішнього попиту і пропозиції, експорту та імпорту»[24].

Ці заходи можуть включати у себе законодавчі акти, фінансові стимули, нормативи, програми підтримки фермерів, тарифи та інші інструменти з метою забезпечення сталого розвитку аграрного сектору, забезпечення продовольчої безпеки, підтримки сільськогосподарських виробників та інших соціально-економічних цілей та відновлення у повоєнний період.

О. Кундицький і О. Кузик, ґрунтуючись на результатах аналізу закордонного досвіду пропонують згрупувати інструменти і методи державного регулювання так:

–«прямої дії держави на розвиток сільського господарства, яка включає ухвалення директивних, адміністративних і планових мір з регулювання даної галузі» [25]. До таких можна віднести «цінової, кредитної, податкової, митної політики, що сприяють зростанню доходів селян і забезпечують їм ведення

розширеного відтворення в умовах ринкових відносин»[24]. До методів прямої дії відносяться і засоби адміністративно-правового характеру, тобто це може стосуватись лише підприємств державної або комунальної власності, що працюють в аграрній сфері;

–«опосередкованого впливу – інвестиційні механізми» [25], тобто ті, що не спрямовані напряму, а мають опосередковану дію, це може бути досягнуто за допомогою різних економічних інструментів для створення умов;

–«регулюванням і координацією міжгалузевих зв'язків, спрямованими на досягнення збалансованості у всіх ланках продовольчого ланцюга, усунення «вузьких місць» і диспропорцією у розвитку та функціонуванні продовольчих ринків...;

– підтримкою органів аграрної кооперації, територіальних і продуктових спілок і асоціацій сільських виробників, інших громадських організацій, що представляють інтереси селянства на всіх рівнях управління, включаючи урядовий;

– забезпечення зайнятості в аграрному секторі і відповідного рівня життя сільського населення» [24];

Ми додаємо:

– нормативне регулювання: прийняття та впровадження законів, які визначають правила та умови функціонування сільського господарства, включаючи правила ведення господарської діяльності, земельні права, стандарти безпеки продукції та інші нормативи;

– фінансова підтримка: надання фінансових стимулів, дотацій або субсидій для підтримки сільськогосподарських підприємств, розвитку сільського господарства, а також для забезпечення фермерів необхідними ресурсами та кредитами на пільгових умовах;

– тарифне регулювання: встановлення тарифів на продукцію, вартість землі, та інші платежі для забезпечення рентабельності для фермерів та стабільності на ринку;

- технічне регулювання: регулювання використання технологій у сільському господарстві, встановлення стандартів щодо безпеки продукції, охорони навколишнього середовища та інших аспектів.

- вживання заходів для забезпечення стабільності цін на сільськогосподарську продукцію, контроль над обсягами експорту та імпорту, а також інші механізми для регулювання ринкових відносин, запровадження обмеження цін на соціальні види продуктів тощо;

- впровадження соціальних програм для підтримки сільського населення, покращення умов праці, надання освіти та медичних послуг в сільських районах.

Ці методи можуть використовуватися в поєднанні для досягнення різних цілей державного регулювання аграрного сектора, а в умовах воєнного стану можуть пришвидшити вирішення проблемних питань, за умови розроблення дієвих ефективних механізмів публічного управління.

Наведемо перелік інститутів публічного управління, які здійснюють різні функції щодо регулювання аграрного сектору, відповідно до чинного законодавства, кожен з інститутів виконує певні функції і відповідає за певну сферу впливу на регулювання аграрного сектору (рис. 1.4).

Очолює перелік інститутів, що реалізують механізми регулювання аграрної сфери Міністерство аграрної політики та продовольства України (далі - Міністерство агропромполітики), яке «є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує» [15] у відповідності з «Положенням про Міністерство аграрної політики та продовольства України» від 17 лютого 2021 р. № 124 виконання таких функцій щодо «формування і реалізації державної аграрної політики, у сфері ...» [15]:

- «сільського господарства ...розвитку сільських територій...;
- ...рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, ... безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства, у сфері топографо-геодезичної і

картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, ...використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів;

- ...національної інфраструктури геопросторових даних;
- ...нагляду (контролю) у системі інженерно-технічного забезпечення та інноваційного розвитку агропромислового комплексу;
- ...меліорації земель та експлуатації державних водогосподарських об'єктів комплексного призначення, міжгосподарських зрошувальних і осушувальних систем;
- ...органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції;
- ...безпеки та окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин;
- ... ветеринарної медицини» [15].

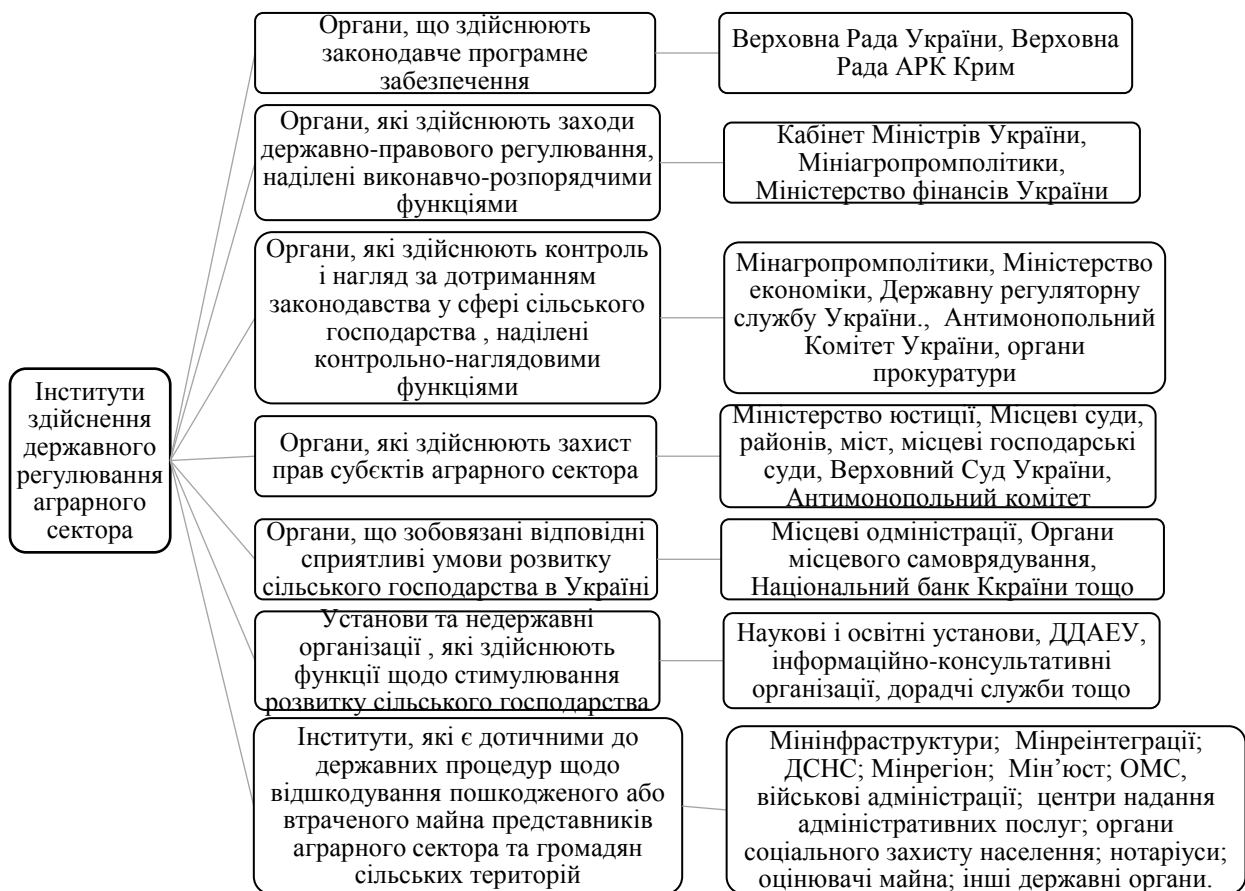

Рис. 1.4. Інститути здійснення державного регулювання аграрного сектора

Інститути державного управління відіграють ключову роль у регулюванні аграрного сектору. Значущість цих інститутів полягає в їхній здатності створювати ефективні механізми та правові рамки для забезпечення стабільності, справедливості та сталого розвитку сільськогосподарського сектору.

Ми виокремили найбільш важливі, на наш погляд аспекти значущості інститутів державного управління для регулювання аграрного ринку, особливо в умовах воєнного стану з урахуванням потреб швидкого дієздатності відновлення аграрного сектору, це:

- створення єдиної бази/реєстру сільськогосподарських виробників, які постраждали внаслідок воєнних дій;
- створення нормативно-правової бази щодо функціонування аграрного сектору, контролю якості продукції, антимонопольного законодавства і сприяння розвитку конкуренції;
- здійснення моніторингу та регулювання ринкових процесів, на основі отриманих даних вони можуть вживати заходів для підтримки стабільності ринку, запобігання монополізації та забезпечення конкуренції;
- забезпечення фінансової підтримки, наприклад, субсидії, дотації, пряме державне фінансування у вигляді фінансування окремих програм та регулювання;
- забезпечення розвитку інфраструктури, сприяння в розвитку сільськогосподарської інфраструктури, такої як транспортні засоби, об'єкти зберігання продукції (елеватори) та системи поливу/осушення, що забезпечує гарантоване виробництво та доставку сільськогосподарської продукції;
- забезпечення захисту споживачів та контроль якості продукції.

Державні інституції встановлюють стандарти якості та безпеки для сільськогосподарської продукції, а також забезпечують контроль за їхнім виконанням для захисту інтересів споживачів.

Висновки до розділу 1

У результаті проведеного дослідження можемо зробити такі висновки:

1. В умовах воєнного стану, де-юре, а війни, де-факто, і виходячи з потреб розвитку аграрного сектору у повоєнний період, необхідно визначити сутність механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору, оскільки від цього залежить ефективність їх функціонування, дієвість взаємин влади і суспільства, вплив влади на сільське господарство, промисловість всю державу. Визначено, що механізмом публічного управління регулювання аграрного сектору є як багаторівнева ієрархічну систему, що складається із взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. Насамперед, це державні та регіональні інститути влади а також органи місцевого самоврядування (далі – ОМС), які прямо чи опосередковано чинять управлінський вплив на сільськогосподарські підприємства (галузей рослинництва, тваринництва, рибальства), промислові підприємства (харчова, легка, переробна хімічна промисловості, машинобудування тощо), обслуговуючі сервіси, фермери та ін. Механізм державного регулювання аграрного сектору включає суб'єкти й об'єкти управління а також способи їх взаємодії (наприклад, партнерство, інтеграція, кооперація тощо). Причому ця взаємодія лежить у трьох типах ланцюжків: суб'єкт-суб'єкт, суб'єкт-об'єкт, об'єкт-об'єкт. Взаємодія забезпечує гармонізацію суспільно-економічних інтересів усіх сторін: держави, сільськогосподарських товаровиробників, підприємств, громадян і суспільства в цілому.

2. З'ясовано, що аграрний сектор – складна і багатофункціональна система, яка включає в себе сукупність неоднорідних елементів, це сільське господарство як системо твірна галузь, рибне господарство, харчова і переробна промисловість. Виходячи з надзвичайної суспільно-економічної значущості аграрного сектора можемо узагальнити чинники, які зумовлюють потребу галузі у державному регулюванні:

–потреба у виробництві харчових продуктів у гарантованих обсягах, необхідних для внутрішніх потреб країни;

–попри відкриття ринку землі залишається вади регулювання земельних відносин;

– потреба у реалізації витратних екологічних програм відновлення, для нівелювання шкоди від високої розораності, деградації сільськогосподарських земель та розмінування;

–залежність галузі від сезонності, кліматичних умов;

–довгий період виробничого циклу (в рослинництві за деякими культурами – майже рік, в тваринництві за деякими виробництвами – більше року) уповільнює обіговість капіталу і тим створює дефіцит фінансових ресурсів;

–нерівномірний розподіл доходів між виробниками і посередниками на користь останніх;

–політичні і економічні кризи призводять до дестабілізації процесу виробництва, а в умовах війни, навіть унеможливають його тощо.

3. Доведено, що теоретичний зміст державного регулювання визначається комплексом теорій та концепцій, які розглядають роль держави у суспільстві та економіці і, зокрема, в аграрному секторі. Надано визначення категорії «державне регулювання аграрного сектору» - як системи заходів та інструментів, які вживаються державою для спонукального, мотивуючого чи стримувального характеру на економічну, соціальну та екологічну діяльність у аграрному секторі. Ці заходи можуть включати у себе законодавчі акти, фінансові стимули, нормативи, програми підтримки фермерів, тарифи та інші інструменти з метою забезпечення сталого розвитку аграрного сектору, забезпечення продовольчої безпеки, підтримки сільськогосподарських виробників та інших соціально-економічних цілей та відновлення у повоєнний період. Інструменти і методи державного регулювання аграрного сектора згруповано у дві великі групи: методи прямої дії та опосередковані економічні методи.

Визначено, що інститути державного управління відіграють ключову роль у регулюванні аграрного сектору. Значущість цих інститутів полягає в їхній здатності створювати ефективні механізми та правові рамки для забезпечення стабільності, справедливості та сталого розвитку сільськогосподарського сектору. Виокремлено найбільш важливі аспекти значущості інститутів державного управління для регулювання аграрного ринку, це:

- створення єдиної бази/реєстру сільськогосподарських виробників, які постраждали внаслідок воєнних дій;
- створення нормативно-правової бази щодо функціонування аграрного сектору, контролю якості продукції, антимонопольного законодавства і сприяння розвитку конкуренції;
- здійснення моніторингу та регулювання ринкових процесів, на основі отриманих даних вони можуть вживати заходів для підтримки стабільності ринку, запобігання монополізації та забезпечення конкуренції;
- забезпечення фінансової підтримки, наприклад, субсидії, дотації, пряме державне фінансування у вигляді фінансування окремих програм та регулювання;
- забезпечення розвитку інфраструктури, сприяння в розвитку сільськогосподарської інфраструктури, такої як транспортні засоби, об'єкти зберігання продукції (елеватори) та системи поливу/осушення;
- забезпечення захисту споживачів та контроль якості продукції.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Особливості функціонування аграрного сектору в умовах воєнного стану

В умовах війни виникають дещо інші тенденції публічного управління аграрним сектором в Україні. Питання зміни державного регулювання в Аграрному секторі в Україні має вирішальне значення не лише для нашої країни, а й біля багатьох інших країн, які споживають українську сільськогосподарську продукцію. Передвоєнні економічні реформи поки що не принесли очікуваного результату й не підготували аграрний сектор до роботи в умовах ведення війни, обмеженості ресурсів і обмеженості ринків збуту. Водночас уже прийняті управлінські рішення вказують на певні кроки до позитивних змін в аграрному секторі в Україні за нових викликів та умов сьогодення.

Особливість механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору в умовах воєнного стану визначається низкою чинників. Насамперед, держава не має напрацьованих раніше механізмів опору війні, існуючі механізми є повільними і негнучкими, відсутні швидкі для впровадження функції публічного управління та регулювання для адекватної реакції на виклики. До того ж, в різних сферах суспільно-економічних відносин через різнобічність сфер діяльності, яку охоплює аграрний сектор, немає уніфікованих рішень для нештатних ситуацій. В Україні наразі відсутня довготермінова концепція узгодження потреб розвитку і потреб протистояння агресії. Це стосується і аграрної сфери, питання стоять, радше, про виживання. Тобто, різні соціальні та виробничі сектори піддаються управлінському впливу та регулюванню з боку держави у відповідності з потребами галузі, безпекової

значущості галузі і загальним цілям економічної, аграрної чи продовольчої політики.

Як ми зазначали у нашій публікації, аналізуючи значущість аграрної сфери, «Аграрний сектор в Україні традиційно є однією з ключових галузей національної економіки. До початку повномасштабної війни щорічне зростання галузі становило 5-6%, частка сільськогосподарського виробництва у ВВП становила 10%, а разом із переробкою сільськогосподарської продукції 16%. До війни аграрний сектор давав близько 20 відсотків валового внутрішнього продукту країни. Та попри таку високу значущість галузі, управління аграрним і продовольчим секторами, багато в чому, поступається країнам з розвиненою ринковою економікою. А після повномасштабного вторгнення Російської Федерації, перед фахівцями галузі і перед публічним управлінням постали нові виклики щодо формування і впровадження нових дієвих механізмів державної підтримки аграрного сектору, чим зумовлена актуальність цієї публікації»[9, с.98].

Наразі ми розглянемо яких втрат зазнав аграрний сектор в Україні через жорсткі обстріли, тимчасову окупацію територій, руйнування, втрати міжнародних ринків збуту, матеріальні втрати, у тому числі угон дорогої техніки і крадіжку зерна та іншої продукції. «За попередньою оцінкою Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) тільки прямі втрати активів аграрної галузі складають орієнтовно 6 млрд. дол. США. «Вважається пошкодженими близько 5% земель сільськогосподарського призначення. Втрати доступних посівних площ становлять понад 25%, зрошуваних земель перевищують 70%, ягідників близько 25%, садів – 20%. Через втрати урожаю, зростання цін на сировину і пальне з інших причин відбулося зростання вартості виробництва сільськогосподарської продукції» [9, с.98]. Це все відбувалось на тлі застосування заходів безпеки, оборони наших територій, міжнародну воєнну і гуманітарну співпрацю. До того ж, значні масиви земель стали небезпечними для виробничої діяльності через загрозу обстрілів, пошкодження та мінування. «Через фізичне знищення аграрних

підприємств в зоні ведення бойових дій потенційно очікується втрата до 30% поголів'я тварин. Блокування морських портів призвело до значного скорочення експорту з 6-7 млн. тон на місяць до 1,5 млн. тон, що призвело до падіння внутрішніх цін реалізації аграрної продукції нижче рівня собівартості навесні»[31]. Втім частково питання експорту було вирішено після узгодження чорноморського зернового коридору, який обмежену можливість для продажу зерна, олії і ще деяких видів сільськогосподарської.

Зрозуміло, що збитки і втрати українських аграріїв будуть ще наростати і до завершення війни неможливо точно оцінити обсяг збитків і руйнувань. Але поточної оцінки пошкоджень і втрат скористаємось непрямими методами визначення пошкоджень і втрат. Методика розрахунку базується «на методології швидкої оцінки пошкоджень від Світового банку і ФАО» [32] а також на підставі «Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» [33], затвердженої постановою КМУ 20 березня 2022 р. №326, згідно якої збитки від заподіяної шкоди визначаються з 19 лютого 2014 р. і у відповідності «Методикою визначення економічних втрат, пов'язаних з людськими втратами, що включають непрямі економічні втрати, пов'язані із зменшенням чисельності населення та відповідним зменшенням економічних показників країни, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» [34], затвердженою наказом Міністерства економіки України № 4363 від 02.11.2022.

Ми можемо візуалізувати втрати аграрного сектору України станом на середину 2022 р. Для більшої точності розрахунки проводились за тимчасово окупованими територіями з диференціацією їх на ті, що звільнені (Київська, Миколаївська, Сумська, Чернігівська області) та ті, що поки що частково знаходяться під окупацією (Запорізька, Донецька, Луганська, Херсонська області).

Для розрахунку Р. Нейтер, Г. Стольнікович та О Нів'євський запропонувати визначити «базисні показники - обсяг ресурсів, розташованих на

територіях, що постраждали від активних бойових дій, ще до початку повномасштабного вторгнення...» [35].

Для розуміння процесу оцінки автори визначили зміст категорій «пошкодження – це грошова вартість матеріальних активів, які були знищені (та вкрадені) або частково пошкоджені .... Втрати, ... – це недоотриманий дохід, наприклад, від незасіяних полів... і збільшених виробничих витрат» [35]. Так, при визначенні загальних втрат враховано, що «до обсягу завданої шкоди входить зменшення обсягу виробництва, зокрема незібраний урожай озимих культур; підвищення собівартості в сільськогосподарському виробництві та зниження цін виробників, спричинене зривами у логістиці експорту, що відіграє значну роль в експортоорієнтованому сільському господарстві України» [36, с. 22].

Разом з тим, міжнародний вимір, експорт продукції є невід'ємною частиною агропромислової політики, оскільки підтримання здорового балансу імпорту та експорту є ключовим для збереження стабільності внутрішнього ринку України через втрату логістичної інфраструктури, зокрема портів в Азовському і Чорному морях, мінування вод цих морів і, зрештою втрата покупців, це велика втрата, яка може бути частково надолуженою відкриттям торгівлі морським шляхом. І не лише суто зерновою продукцією.

Співставлення вартості активів по базисним показникам до війни і після її початку із використанням розрахункових коефіцієнтів, дозволяє розрахувати вартість втрат і візуалізувати структуру втрат і пошкоджень від війни активів аграрного сектору України (рис 2.1).

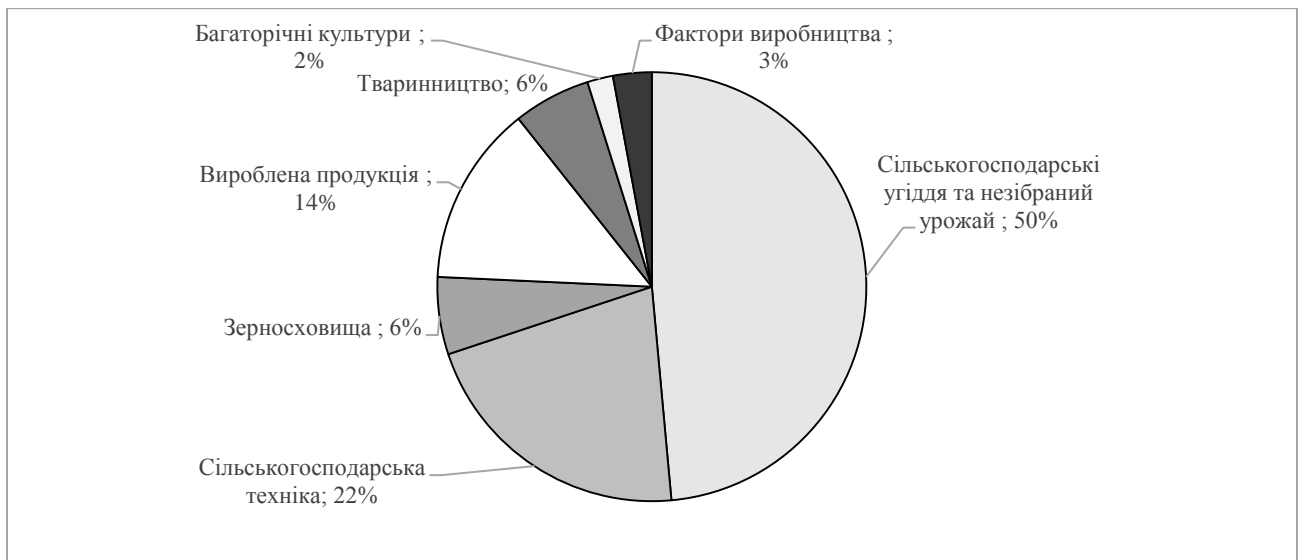

Рис. 2.1. Структура активів аграрного сектору України, втрачених чи пошкоджених від війни

Як бачимо, найбільших пошкоджень і втрат зазнали втрачені сільськогосподарські угіддя та втрати від незібраного\вкраденого урожаю. Тут ще не враховані площі, які були підтоплені внаслідок підриву Каховської ГЕС. Великі площі тепер потребують рекультивациі, розмінування. Значущим для роботи галузі стали пошкоджена чи вкрадена високовартісна техніка, загибель худоби.

Загалом напрями, за якими обчислюється заподіяна шкода, визначені у Методиці [35] та наведені нами у Додатку А. Вони стосуються економічних втрат підприємств, особистих селянських господарств та фермерських господарств, а також земельних і водних ресурсів, лісового фонду. У кожній групі, а їх аграрного сектора стосуються п'ять, виокремлено види витрат, які можуть бути відшкодованими і тому оцінюються. В «Методиці визначення шкоди та збитків, завданих особистим селянським господарствам та/або фермерським господарствам, що зареєстровані як фізичні особи - підприємці, внаслідок збройної агресії Російської Федерації», затвердженої наказом Мігропромполітики від 28 червня 2023 року №1328 визначена процедура згідно якої особи, що зазнали збитків можуть звернутись для оцінки шкоди та завданих агресією збитків [37].

Визначимо тенденції державної аграрної політики в країнах Європейського Союзу, та з'ясуємо які з них були б корисними для України.

2.2. Тенденції державної аграрної політики в країнах Європейського Союзу

Економічна, а через це і політична роль сільського господарства і аграрного сектора в світі залишається дуже важливою. Як було зазначено вище, аграрний сектор відіграє важливу роль в економічному зростанні та розвитку будь-якої країни.

Аграрна політика ЄС суттєво змінилася за останні десятиліття, щоб допомогти фермерам протистояти цим викликам і реагувати на зміну ставлення та очікувань людей. Аграрна політика ЄС охоплює широкий спектр сфер, включаючи якість харчових продуктів, відстеження, торгівлю та просування сільськогосподарської продукції ЄС. ЄС фінансово підтримує своїх фермерів і заохочує стійкі та екологічно чисті практики, а також інвестує в розвиток сільських територій.

Спільна сільськогосподарська політика ЄС (CAP), започаткована в 1962 році, є партнерством між сільським господарством і суспільством, а також між Європою та її фермерами, вона спрямована на:

–«підтримку фермерів і покращення продуктивність сільського господарства, забезпечуючи стабільне постачання доступних продуктів харчування;

–захист фермерів Європейського Союзу, щоб вони заробляли на розумне життя;

–допомога в боротьбі зі зміною клімату та раціональному управлінні природними ресурсами;

–підтримка сільських територій та ландшафтів в ЄС;

–підтримка життя сільської економіки шляхом сприяння створенню робочих місць у сільському господарстві, агропродовольчій промисловості та суміжних секторах»[38].

САР є спільною політикою для всіх країн ЄС. Він управляється та фінансується на європейському рівні з ресурсів бюджету ЄС. Щоб консолідувати роль європейського сільського господарства в майбутньому, САР розвивалася протягом багатьох років відповідно до мінливих економічних обставин і вимог і потреб громадян.

Таким чином Common Agricultural Policy (далі – САР, Спільна сільськогосподарська політика), яка є основною інституцією, що формує аграрну політику в ЄС, вживає таких заходів:

- підтримка доходів через прямі виплати забезпечує стабільність доходів і винагороджує фермерів за екологічно чисте сільське господарство та надання державних послуг, які зазвичай не оплачуються на ринках, наприклад, піклування про сільську місцевість;
- ринкові заходи для подолання складних ринкових ситуацій, таких як раптове падіння попиту через занепокоєння здоров'ям або падіння цін у результаті тимчасового надлишку пропозиції на ринку;
- заходи розвитку сільських територій з національними та регіональними програмами для вирішення конкретних потреб і проблем, з якими стикаються сільські території.

Нова програма САР 2023-27 набула чинності 1 січня 2023 року. Підтримка фермерів і зацікавлених сторін у сільській місцевості в 27 країнах ЄС базується на правовій базі САР 2023-27 і варіантах, детально викладених у стратегічних планах САР, затверджених Комісією. Затверджені плани розроблені таким чином, щоб зробити значний внесок у досягнення Європейської зеленої угоди, стратегії «Від ферми до столу» та Стратегії біорізноманіття.

Європейський Союз (ЄС) має комплексну і доволі гнучку систему інститутів, які здійснюють регулювання аграрного сектору та формують

аграрну політику. Основні інституції ЄС, що відповідають за аграрну політику, включають інститути, узагальнені нами в таблиці 2.1.

Ці інституції спільно працюють для визначення та реалізації аграрної політики ЄС, зокрема, у контексті спільної сільськогосподарської політики (Common Agricultural Policy, CAP). Зміни та оновлення можуть виникати, тому для отримання останніх даних рекомендується звертатися до офіційних ресурсів ЄС та його інституцій.

Наведемо інформацію про щорічні продажі сільськогосподарської і продовольчої продукції і баланс експорту-імпорту загалом по Європейському Союзу є на користь експорту, який у серпні 2020 р. досяг 14,7 млрд євро, а у серпні 2023 р. - 15,8 млрд. євро (імпорт, відповідно 9 млрд. євро і 15 млрд. євро) [39; 40].

Таблиця 2.1

Основні інститути Європейського союзу, що реалізують аграрну політику, і їх функції

Інституція ЄС	Призначення і функції
Європейська Комісія (European Commission)	є виконавчим органом ЄС і відповідає за розробку та виконання політики ЄС. У сфері аграрної політики, вона пропонує законодавчі акти, розробляє стратегії та здійснює нагляд за їх виконанням, визначає ключові інструменти підтримки сільськогосподарських підприємств.
Рада Європейського Союзу (Council of the European Union)	є однією з основних законодавчих установ і спільно з Європейським Парламентом визначає основні напрямки політики ЄС, включаючи аграрну політику. Представники країн-членів регулярно збираються на засіданнях для обговорення та ухвалення рішень.
Європейський Парламент (European Parliament)	є законодавчим органом, представляючи інтереси громадян ЄС. У справі аграрної політики, він грає роль у прийнятті рішень, взаємодіючи з Радою та Комісією
Комітет регіонів (Committee of the Regions)	є консультативним органом, який представляє місцеві та регіональні влади. У контексті аграрної політики, він може допомагати у забезпеченні врахування інтересів різних регіонів та сприяти реалізації політики на місцевому рівні
Європейська Рада (European Council)	є форумом для обговорення ключових питань та визначення загальних стратегічних напрямів розвитку ЄС. Вона відіграє важливу роль у формуванні загальних пріоритетів, включаючи аграрну політику
Європейська Служба Зовнішньої Дії (European External Action Service, EEAS):	відповідає за зовнішню політику ЄС, і в контексті аграрної сфери це може включати зовнішню торгівлю та взаємодію з іншими країнами.

У серпні 2023 року позитивне сальдо торгівлі сільськогосподарськими і продовольчими товарами ЄС досягло +5,7 млрд євро.

Він залишається на такому ж рівні, як у серпні 2022 р. Експорт ЄС у серпні 2023 року залишився стабільним у порівнянні з попереднім місяцем на рівні 18,2 млрд євро, хоча це на 10% менше, ніж у серпні минулого року. Сукупний експорт із січня досяг 151,7 млрд євро та залишився на 3% вищим порівняно з до аналогічного періоду 2022 року. Основне зростання припало на зернові та фрукти та горіхи. Імпорт ЄС зріс на 5% у порівнянні з попереднім місяцем і досяг 12,5 млрд євро. Однак вони залишаються на 15% нижче їх рівень у серпні 2022 р. Сукупний імпорт (з січня по серпень 2023 р.) досяг 107,4 млрд євро, 3% нижче рівня 2022 року зі скороченням імпорту олійних і білкових культур, а також рослинних олій [40, с. 6].

Продовольча безпека в світі і в ЄС зокрема є одним із ключових положень політики союзу. Згідно вимогами продовольчої її формування опирається на такі стовпи: доступність, яка полягає в наявності достатньої кількості підходящої їжі; наявність достатніх джерел доходу чи інших ресурсів для доступу до їжі; використання, що означає здорове харчування та здатність споживати та використовувати поживні речовини; стабільність, яка залежить від наявності достатньої кількості рівноцінно безпечного харчування, і ніхто не повинен ризикувати залишитися без їжі в результаті несподіваних потрясінь або циклічних подій. І в питаннях глобальної безпеки не останнє місце посідає український аграрний сектор.

А між тим, для значної частини сільського населення сільське господарство є основою існування. Однак для більшості дрібних фермерів отримання доходу на життя є щоденною боротьбою. Обмежений доступ до якісних ресурсів, технологій і сучасних знань призводить до низької продуктивності та якості. Віддаленість, слабе підключення та низька переговорна сила призводять до того, що фермери виключаються з ринків і мають труднощі з продажем своєї продукції за прийнятними цінами. Крім того, потреби бідних фермерів часто нехтуються в існуючій політиці та правилах.

Щоб підвищити доходи фермерів, ми працюємо над покращенням доступу до ресурсів, зміцненням ринкових зв'язків і більш інклюзивною політикою та правилами.

У світлі статті 39 Договору «Про функціонування Європейського Союзу» передбачена фінансова підтримка, яка гарантує фермерам справедливий рівень життя, і це положення, на наш огляд є ключовим елементом спільної аграрної політики (далі – CAP) [41]. Серед ключових видів допомоги, визначених державних бюджетних асигнувань в країнах ЄС на 2023-2027 роки залишаються прямі виплати, насамперед у вигляді дотацій. Загалом, очевидними є значні спільні зусилля урядів країн ЄС підтримувати доходи фермерських господарств, забезпечувати більш справедливий розподіл фінансової підтримки на користь менших фермерських господарств, а також у напрямі зменшення різниці в доходах у найбільш вразливих секторах і неблагополучних районах. Причому, особлива увага надається підтримці саме найбільш вразливим секторам, неблагополучним районам та групам, наприклад меншим і молодим фермерам.

Інструменти підтримки доходу фермерів сприяють продовольчій безпеці та збереженню сільськогосподарської діяльності у всіх географічних районах та вирішенню довгострокових проблем, таких як збереження робочих місць у віддалених сільських районах, підтримка секторів і методів ведення сільського господарства, які підтримували засоби збереження існування природних ландшафтів та екосистем, це також дозволяє уповільнювати занедбаність земель і сільських районів та депопуляції в них.

Згідно «Аналізу торгівлі та міжнародної політики» «у середньому дохід європейських фермерських господарств залишається значно нижчим за дохід решти економіки та сильно змінюється. У ЄС-27 у середньому валовий дохід фермерів становить 53% від середньої заробітної плати в ЄС у 2021 році. У 2023-2027 роках незалежна підтримка доходу є ключовим елементом політики CAP і майже 78% підтримки доходу (у форма прямих платежів) планується виплачувати через незалежний платіж»[39].

На цьому тлі чи не ключовою тенденцією формування аграрної політики в ЄС є зростання прагнення до справедливості в законодавчій базі ЄС, зближення рівнів підтримки доходу не лише на національному, а й на міжнаціональному рівні, тобто в забезпечення більшої справедливості для фермерів в державах-членах, які все ще використовують «історичні» рівні оплати. Усі країни-члени, крім п'яти, повинні досягти однакового рівня базової підтримки доходу для сталого розвитку на гектар (фіксована ставка BISS, який є частиною спільної сільськогосподарської політики).

За даними Європейської Комісії, механізм BISS –«це основна підтримка доходу фермерів для сталого розвитку їх господарств і галузі в цілому, до якої мають доступ усі фермери в ЄС» [42]. Це щорічний незалежний платіж на основі площі, що фінансується виключно з бюджету ЄС, і продовжує залишатися найважливішим інструментом CAP для підтримки доходу фермерів ЄС.

Він визначається у розрахунку, виходячи з такого:

- обов'язковий вид втручання для всіх країн ЄС;
- річний незалежний платіж на основі площі, що сплачується за всі придатні гектари з бюджету ЄС всім зареєстрованим фермерам;
- платіж надається за кожен придатний гектар, заявлений фермерами.

Оскільки механізм BISS відокремлений від виробництва, платежі не пов'язані з фактичним виробництвом на цій території. Відокремлення підтримки доходів було запроваджено через послідовні реформи, щоб розірвати зв'язок між підтримкою фермерів та типом продукції (і кількістю), яку вони виробляють. Відокремлення перемістило сільськогосподарський сектор ЄС у бік більшої ринкової орієнтації, надавши фермерам свободу виробляти відповідно до ринкового попиту. Одночасно надання повної підтримки доходу ставало все більш обумовленим дотриманням деяких конкретних вимог, пов'язаних головним чином з аспектами навколишнього середовища та доброго догляду за тваринами.

В той час, коли основна підтримка доходу, BISS, функціонує як мережа безпеки, гарантуючи мінімальний рівень сільськогосподарського доходу для всіх активних фермерів, додаткова підтримка перерозподілу доходу для сталого розвитку (CRISS), замінює схему перерозподілу платежів, що діяла протягом періоду 2014-2022. Вона спрямовується безпосередньо на малі та середні ферми. Додаткові прямі платежі за гектар здійснюється для відповідних ферм, розмір яких нижчий за середній. Нове зобов'язання 2023 р. щодо перерозподілу підтримки доходів спричинило значне збільшення фінансування, виділених на CRISS порівняно з попереднім періодом CAP (2014-2022), так що тепер він становить 10,7% прямих виплат з додатковими 20 мільярдами євро для прямих виплат, спрямованих на менші ферми.

CRISS – це річний незалежний платіж за відповідний гектар («перші гектари») фермерам, які мають право на виплату в рамках базової підтримки доходу для сталого розвитку (BISS).

Країни ЄС мають, у межах, встановлених законодавчою базою CAP, значну гнучкість для адаптації доплати CRISS до своїх потреб перерозподілу та структури господарства, наприклад, шляхом:

- встановлення максимального порогу,
- застосування різних діапазонів гектарів,
- встановлення різних одиничних сум для діапазону,
- диференціація підтримки за групами територій, що застосовуються в рамках BISS,
- виключення з CRISS більших холдингів, фізичний розмір ферми яких перевищує певну межу.

На прикладі гнучкості використання CRISS вістежується ще одна цікава й незвична для України тенденція реалізації аграрної політики в ЄС. Країни ЄС повинні виділяти принаймні 10% скоригованого пакета прямих виплат на цю конкретну додаткову допомогу. Однак вони мають можливість відступити від цієї обов'язкової вимоги (наприклад, виділити менше ніж мінімально необхідний відсоток пакета прямих платежів до CRISS або взагалі не

впроваджувати CRISS), якщо вони можуть продемонструвати, що потреби перерозподілу є достатньо враховані іншими інструментами Європейського фонду гарантування сільського господарства.

Також, зазначимо, що важливим елементом підтримки аграріїв у ЄС є стимулювання для їх щодо екологічності виробництва. Фермери повинні працювати в екологічно чистий спосіб і підтримувати наші ґрунти та біорізноманіття.

Назвемо деякі положення, які визначають аграрну політику ЄС у період 2023-2027 рр. Насамперед, зазначимо, що незважаючи на важливість виробництва продуктів харчування, доходи фермерів в країнах ЄС приблизно на 40% нижчі порівняно з несільськогосподарським доходом. Сільське господарство більше залежить від погоди та клімату, ніж багато інших галузей з цим пов'язана його ризиковість (нічого дивного, збігається з українськими реаліями) і підтримка з боку урядів. Також в ЄС існує неминучий розрив у часі між споживчим попитом і пропозиціями фермерів, які можуть запропонувати продукцію, адже вирощування більше пшениці або виробництво молока неминуче вимагає часу, ніж виробництво промислової продукції.

Рівень підтримки фермерів ЄС із загального бюджету ЄС відображає багато змінних, пов'язаних із забезпеченням постійного доступу до високоякісних продуктів харчування, що включає такі функції, як підтримка доходів фермерів, заходи щодо зміни клімату та підтримка життєдіяльності сільських громад.

Важливою тенденцією є також спроможність інституцій управління аграрною політикою в ЄС забезпечити прозорість надання підтримки і рівний доступ до неї усіх учасників галузі

Отже невизначеність бізнесу та вплив сільського господарства на навколишнє середовище підтверджують значну роль, яку державний сектор відіграє для фермерів ЄС.

2.3. Чинники сприяння й ризику уповільнення роботи механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору

Розповсюдження пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19) у 2019-2020 рр., а тепер російсько-українська війна вдарили по глобальній економіці, яка вже й так була ослабленою через економічну кризу попередніх років і демонструвала повільне зростання та зростання нерівності. Оскільки через глобальні виклики економічна і політична невизначеність зростає щодо ймовірної інтенсивності та тривалості війни в Україні, Ізраїлі, можливо інші збройні конфлікти, економіки та суспільства закриваються на національному рівні. Свідомо, або вимушено, як в Україні зменшують свій зовнішньоекономічний товарооборот. Наслідки можуть бути руйнівними.

Ми уже в нашій публікації, виокремили основні проблеми, з якими зіткнулись сільськогосподарські підприємства в умовах війни, серед них наведемо ті, що традиційно тиснуть на галузь:

- «слабкий захист прав власності та рейдерство;
- проблеми у розрахунках із торговими мережами, ціновий тиск торгових мереж на виробників» [9, с. 98];
- експорт сировини без застосування жодної переробки (наприклад, зерна та ще й такого, що не витримує конкуренції за вмістом клейковини);
- проблеми щодо земельних відносин;
- структурні проблеми сільськогосподарської продукції: продаж більшою частиною зерна, тобто сировини.

І на підтвердження цього наведемо ключові товарні групи експорту сільськогосподарської продукції і продуктів харчування з України за 8 місяців 2023 р.(рис. 2.2, подано за [28]).

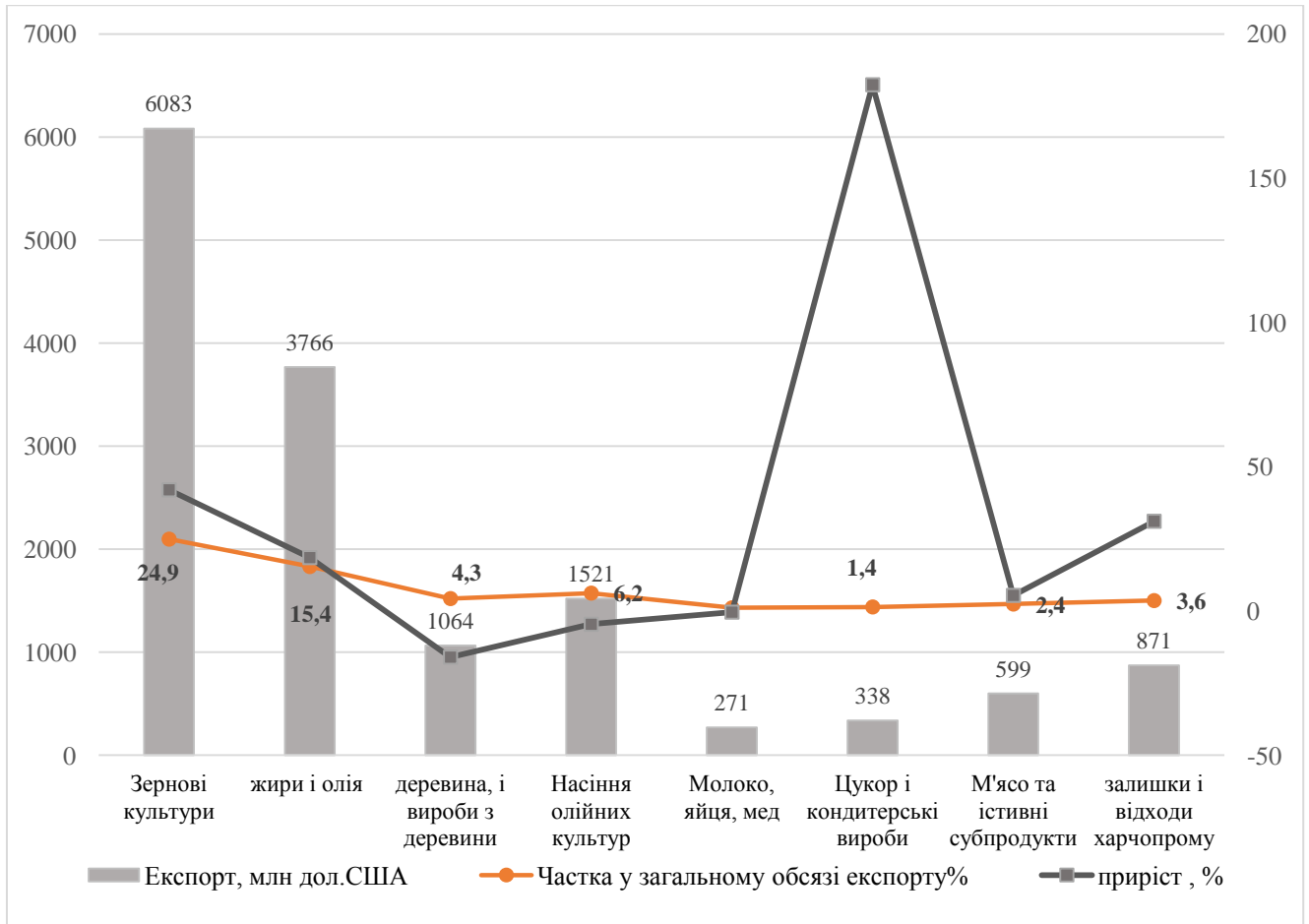

Рис. 2.2. Ключові товарні групи експорту сільськогосподарської продукції і продуктів харчування з України за 8 місяців 2023 р.

Як бачимо зернові культури є ключовою групою українського експорту (24.9%) і навіть попри війну їх вивезення показує позитивну динаміку. На другому місці жири і олія (15,4 від загальної суми експорту), що є продуктом переробки і це є втішною новиною. Натомість інші групи є незначними і, навіть попри мінімальну обробку, не містять високих технологій. Така структура не робить Україну країною сильного технологічного експорту і, власне не зміцнює нашу економіку так, як ми того заслуговуємо.

Також нами виокремлено низку проблем, що загострились або виникли під час війни і суттєво ускладнюють і уповільнюють роботу механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору є:

—«недостатність кваліфікованих працівників через мобілізацію, міграцію, загибель;

–ризика, пов’язані із можливістю відімкнення електроенергії, унеможливленням зберігання і транспортування сільськогосподарської продукції;

–непередбачувані дії держави, постійні зміни законодавства, заплутані і бюрократично обтяжені процедури надання пільг та адміністративних послуг» [9, с. 98].

Попри те, що аграрний сектор залишається ключовою галуззю, яка приносить в країну валюту, і, як пишуть М. Негрей, А. Тараненко, І. Костенко, залишається «чи не єдиною галуззю, що упродовж кількох років забезпечує позитивне зовнішньо-торгівельне сальдо, існує багато проблем» [13], які для того щоб вони спрацювали у повоєнний період, необхідно буде вирішувати вже зараз, ще в умовах гарячої стадії війни, це:

–«непрозорість земельних відносин;

–невідповідність міжнародним стандартам якості та безпеки;

–низький рівень інвестування;

–неадаптовані законодавчі акти України до вимог ЄС;

–проблема перерозподілу ринку в ринковій самостійності;

–підвищена залежність від державного фінансування;

–низький рівень інноваційної активності;

–недосконала логістика» [13];

–пільгові кредити з низькими ставками ведуть до зниження прибутковості фінансового сектору і зловживань з боку владних інститутів щодо їх розподілу.

Щодо останнього, зазначимо, що низькі відсоткові ставки, які зазвичай бувають при пільговому кредитуванні, можуть привести до зниження доходів інституційних інвесторів і нефінансових компаній банківському секторі, як це було при фінансовій світовій кризі 2008 року, стимулюючи попит на активи з вищим ризиком і активи з довшим терміном погашення.

Також тут ми маємо визначити ключові проблеми інститутів публічного управління і ОМС щодо розбудови механізмів публічного управління регулювання аграрного сектора в умовах війни і у післявоєнний період. Таких

проблем ми виокремили дві групи: проблеми щодо реагування на виклики війни і щодо реагування на виклики у повоєнний період.

Перша, організаційна, група включає:

- негнучкі, громіздкі управлінські структури, неспроможними швидко реагувати на потреби сільськогосподарських підприємств, фермерів і всіх громадян у сільській місцевості;
- обтяження інститутів публічної влади бюрократичними процедурами, що уможлиблює різноманітні корупційні прояви;
- спадок адміністративно-командної системи радянської доби та тяжіння через це до спонукальних методів роботи державних механізмів;
- слабка інформаційна комунікація між виконавчими органами і громадянами (представниками бізнесу аграрного сектору і сільськими мешканцями);

Друга, функціональна, група включає:

- складна процедура оцінки обсягу і вартості пошкодженого чи втраченого майна;
- ускладненість реальної оцінки обсягу і вартості втраченого майна;
- непрозорість земельних відносин і відсутність програм з відновлення земель;
- відсутність практики страхування майна, у тому числі страхування урожаю і тварин.

Ми узагальнили основні ризики і загрози діяльності аграрного сектору економіки в умовах російсько-української війни і її гарячої стадії, що розпочалась 24 лютого 2022 р., ми виокремили такі групи: фізичні втрати, погіршення ресурсного забезпечення і прями фінансові втрати (рис. 2.3).

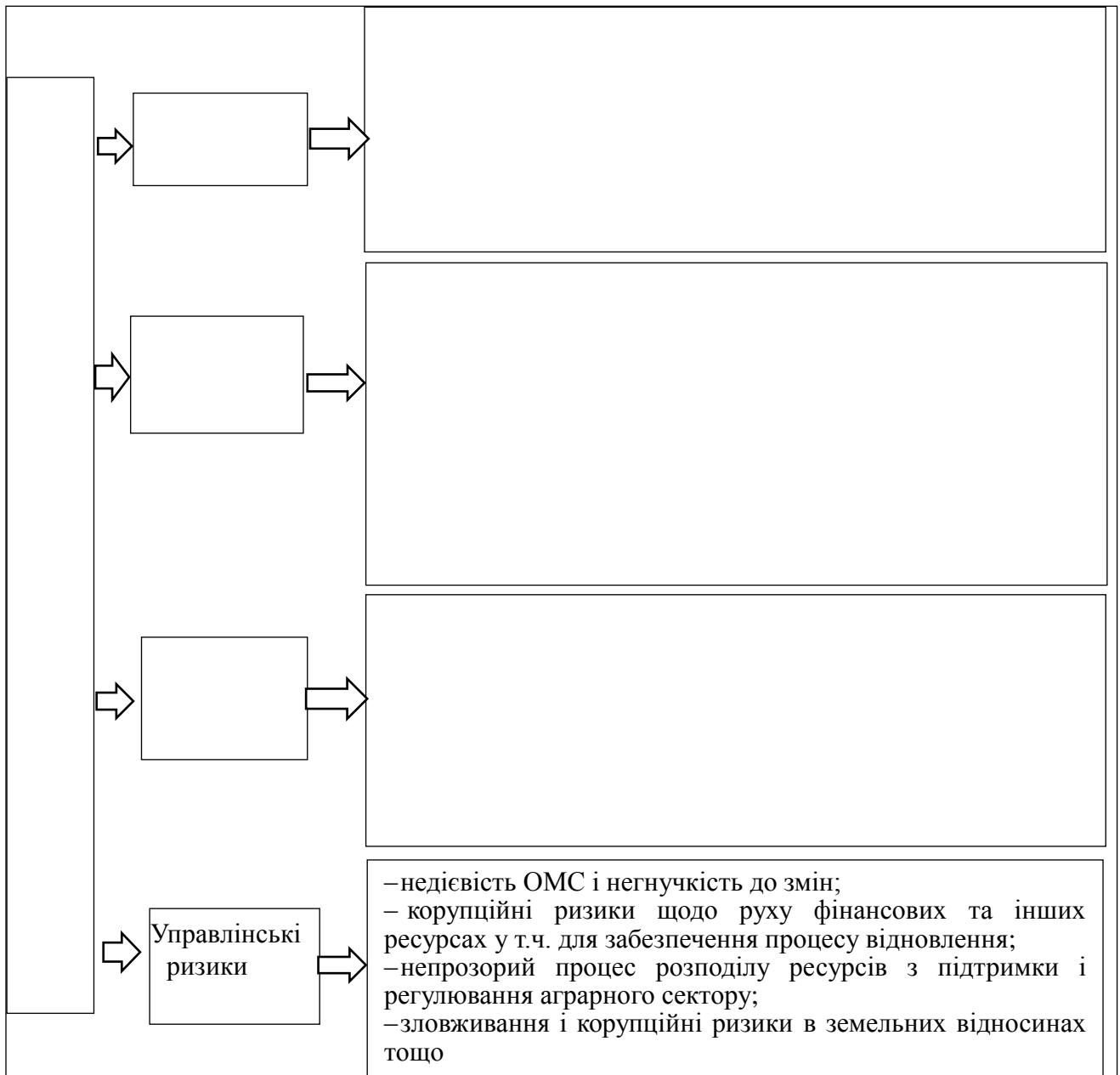

Рис. 2.3. Основні ризики діяльності аграрного сектору економіки в умовах війни

При побудові механізмів публічного управління регулювання аграрного сектору важливим є оцінка фізичних загроз. Упродовж російсько-української війни сільськогосподарські землі уже зазнали «двох значних видів пошкоджень – мінне забруднення та пряме фізичне пошкодження. Сільськогосподарські угіддя як на прифронтовій, так і на окупованих (або раніше окупованих) територіях, мають високий ризик мінного забруднення» [28]. Тут ми маємо назвати як мінні поля, що повсюдно залишили окупанти, так і «місця, що

постраждали від активних бойових дій, також забруднені нерозірваними боеприпасами, що створює смертельну загрозу для українських фермерів під час польових робіт»[28]. Тому вже сьогодні усі площі, що є або були в безпосередній близькості до бойових дій чи під окупантами мають бути оглянутими і, за потреби розмінованими, що є високовартісним і ризикованим для виконавців цих робіт і для всіх, хто буде наближатись до таких угідь. «Вартість обстеження земель з високим ризиком мінного забруднення та розмінування постраждалих територій оцінюється в 436 мільйонів доларів США»[28] (орієнтовно).

Окремо нами виокремлена група управлінських ризиків, які притаманні ОМС та різним виконавчим органам влади і які сильно ускладнюють процес функціонування цих органів і уповільнюють процес відновлення. Найбільш обтяжливими в аграрному секторі є такі:

- недієвість ОМС і негнучкість до змін. Тут спрацьовує звичка до бездіяльності і острах перед відповідальністю за будь-яку ініціативу;
- корупційні ризики щодо руху фінансових та інших ресурсах у т.ч. для забезпечення процесу відновлення;
- непрозорий процес розподілу ресурсів з підтримки і регулювання аграрного сектору;
- зловживання і корупційні ризики в земельних відносинах тощо.

Ну і найбільший ризик несуть зловживання й маніпуляційні закиди щодо формування земельних відносин, питань купівлі/продажу земель сільськогосподарського призначення тощо. Земельні відносини в Україні постійно стикаються із зловживаннями та корупційними ризиками, що можуть виникати в різних етапах земельного обігу. Ми узагальнили деякі з основних аспектів цих проблем:

Неправомірне використання аграрних земель: відсутність ефективного контролю та відслідковування неправомірного використання сільськогосподарських земель може призводити до незаконної оренди,

зловживання правилами використання аграрної землі та невідповідності умовам оренди.

Легалізація незаконних земельних угод: процес оформлення земельних угод можуть бути використані для легалізації незаконних схем, таких як незаконна концентрація земель або використання тіньових структур для обходу законодавства.

Використання корупції у видачі дозволів: процес отримання дозволів на землекористування часто пов'язані із корупційними ризиками. Взятки можуть використовуватися для швидшого отримання необхідних дозволів або зміни умов використання землі. Також дається взнаки недостатній контроль за земельними торгами. Наразі земельні торги часто потребують ефективного контролю для запобігання корупції та участі у тендерах тих, хто не має права на відчуження землі.

Неефективна система судового захисту: Забруднені земельні відносини можуть викликати судові тяжби. Недостатній контроль, корупція у судовій системі та тривалість судових процесів можуть призводити до неправосудних вирішень та підтримувати зловживання.

Непрозорість у власності та використанні землі: відсутність чітких та доступних для громадськості реєстрів власності на землю створює умови для фальсифікації документів, двозначного визначення власності, а також можливості для корупційних дій у процесах відчуження та використання земельних ділянок. Значення та важливість земельних ресурсів змінюються відповідно до рівня суспільного добробуту, але земля завжди буде цінним ресурсом, який є основою не лише суспільного добробуту, а й існування держави. Відношення до землі часто пов'язане із відчуттям суверенності, а також з юрисдикцією та залежить від різних форм власності та прав користування. Це в свою чергу впливає на економічні та соціально-політичні відносини, іноді викликаючи конфлікти й спокусу до зловживань. Всі ці аспекти впливають на сприйняття землекористування та методи управління земельними

ресурсами, а особливо в умовах відновлення аграрного сектору і розбудови сучасних земельних відносин.

Для успішної діяльності підприємств вирішальне значення має подальше внормування відносин власності на землю. Важливо, щоб законодавчі акти, які визначають правові норми, за допомогою яких держава регулює власність, мали сталий характер, а методи цього регулювання були довгостроковими. Наприклад, для агропідприємств важливо знати не лише рівень податків, ставки відсотків за кредит і т.д., але й терміни дії цих економічних нормативів, що посилює точність довгострокового планування. При постійних і непередбачених змінах законодавчих актів та встановлених ними економічних нормативів складно прогнозувати перспективи розвитку, визначати суми коштів, які можна витратити на розширення виробництва або на фонд споживання.

Для зменшення цих ризиків, важливо вдосконалити законодавство, підвищити прозорість у власності та використанні землі, забезпечити ефективний контроль, впровадити електронні системи реєстрації, а також залучати громадськість та міжнародні організації для моніторингу та оцінки ситуації.

Недостатній рівень розвиненості механізмів публічного управління регулюванням аграрної сфери України створює значні труднощі для формування необхідного підприємницького середовища і конкуренції для системної соціально-економічної безпеки держави.

Ця проблема виявляється у тяжінні центральних виконавчих органів до зосередження в своїх руках фінансів, відсутності розвинених активних інститутів громадянського суспільства, нечіткому розмежуванні земельної власності та прозорості земельних відносин, дисбалансі у просторовому розвитку сільських територій, монофункціональності господарських комплексів на сільських територіях, погіршенні якості людського капіталу, особливо через втрати на війні та через міграцію та обмежених організаційно-функціональних можливостях існуючих інституцій в ОМС.

Висновки до розділу 2

1. З'ясовано, що до початку повномасштабної війни щорічне зростання галузі становило 5-6%, частка сільськогосподарського виробництва у ВВП становила 10%, а разом із переробкою сільськогосподарської продукції 16%. До війни аграрний сектор давав близько 20 відсотків валового внутрішнього продукту країни. Станом на початок 2023 р. визначено, що пошкодженими є близько 5% земель сільськогосподарського призначення, втрати доступних посівних площ вже є понад 25%, зрошуваних земель перевищують 70%, ягідників близько 25%, садів – 20%. Упродовж 2022-жовтень 2023 через знищення, псування, крадіжки було втрачено 50% урожаю сільськогосподарських культур, 14% іншої сільськогосподарської продукції, 22% сільськогосподарської техніки тощо. Доведено, що в умовах воєнного стану робота інститутів публічного управління зумовлювалась низкою особливостей: держава не має напрацьованих раніше механізмів опору війні, існуючі механізми є повільними і негнучкими, відсутні швидкі для впровадження функції публічного управління та регулювання для адекватної реакції на виклики. До того ж, в різних сферах суспільно-економічних відносин через різнобічність сфер діяльності, яку охоплює аграрний сектор, немає уніфікованих рішень для нештатних ситуацій.

2. Визначено, що, незважаючи на важливість виробництва продуктів харчування, доходи фермерів в країнах ЄС приблизно на 40% нижчі порівняно з несільськогосподарським доходом. Сільське господарство більше залежить від погоди та клімату, ніж багато інших галузей з цим пов'язана його ризиковість (нічого дивного, збігається з українськими реаліями) і підтримка з боку урядів. В ЄС існує неминучий розрив у часі між споживчим попитом і пропозиціями фермерів, які можуть запропонувати продукцію. З'ясовано, що Європейський Союз (ЄС) має комплексну і доволі гнучку систему інститутів, які здійснюють регулювання аграрного сектору та формують аграрну політику, плідно взаємодіючи між собою і координуючи зусилля з національними урядами.

Ключовими інститутами ЄС у сфері аграрного бізнесу є: Європейська Комісія (European Commission), Рада Європейського Союзу (Council of the European Union), Європейський Парламент (European Parliament), Комітет регіонів (Committee of the Regions), Європейська Рада (European Council), Європейська Служба Зовнішньої Дії (European External Action Service, EEAS).

Інструменти підтримки доходу фермерів в ЄС сприяють продовольчій безпеці та збереженню сільськогосподарської діяльності у всіх географічних районах та вирішенню довгострокових проблем, таких як збереження робочих місць у віддалених сільських районах, підтримка секторів і методів ведення сільського господарства, які підтримували засоби збереження існування природних ландшафтів та екосистем, це також дозволяє уповільнювати занедбаність земель і сільських районів та депопуляції в них. Ключовими тенденціями формування аграрної політики в ЄС є:

- зростання прагнення до справедливості в законодавчій базі ЄС, зближення рівнів підтримки доходу не лише на національному, а й на міжнаціональному рівні, тобто в забезпечення більшої справедливості для фермерів в державах-членах, які все ще використовують «історичні» рівні оплати;
- вимога виділяти принаймні 10% скоригованого пакета прямих виплат на цю конкретну додаткову допомогу. Однак національні уряди мають можливість відступити від цієї обов'язкової вимоги (наприклад, виділити менше ніж мінімально необхідний відсоток пакета прямих платежів до CRISS або взагалі не впроваджувати CRISS);
- стимулювання для їх щодо екологічності виробництва.

Узагальнено ключові проблеми інститутів публічного управління і ОМС щодо розбудови механізмів публічного управління регулювання аграрного сектора в умовах війни і у післявоєнний період.

Перша, організаційна, група включає такі проблеми:

–негнучкі, громіздкі управлінські структури, неспроможними швидко реагувати на потреби сільськогосподарських підприємств, фермерів і всіх громадян у сільській місцевості;

–обтяження інститутів публічної влади бюрократичними процедурами, що уможлиблює різноманітні корупційні прояви;

–спадок адміністративно-командної системи радянської доби та тяжіння до спонукальних методів роботи державних механізмів;

–слабка інформаційна комунікація між виконавчими органами і громадянами (представниками бізнесу аграрного сектору і сільськими мешканцями).

Друга, функціональна, група включає такі проблеми:

–складна процедура оцінки обсягу і вартості пошкодженого чи втраченого майна;

–ускладненість реальної оцінки обсягу і вартості втраченого майна;

–непрозорість земельних відносин і відсутність програм з відновлення земель;

–відсутність практики страхування майна, у тому числі страхування урожаю і тварин.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

3.1. Зміна цілепокладання аграрної політики як в мотиваційно-спонукального механізму регулювання аграрного сектору

У класичній праці про тісний зв'язок між торгівлею та владою в міжнародній економіці, А. Хіршман (1945) [44] досліджував здатність країни чинити тиск на інших шляхом використання свого ринку, здатності постачати капітальні товари та технології. Власне, ми сьогодні це спостерігаємо з боку російської федерації щодо продажу своїх енергоносіїв і всього вкраденого в Україні, з прагненням диктувати світу свій порядок. Тож, спостереження А. Хіршмана підтверджуються і залишаються актуальними і в частині зв'язку між торгівлею та владою в глобальному сенсі залишається дуже сильним. Однак, світ змінюється і інша ключова змінна сьогодні набула рушійного значення у ланцюжку торгівля – сила, і ця складова - технологія. «Технологія стала визначальним чинником міжнародної конкурентоспроможності і, відповідно, потенціалу зростання у відкритих економіках і, водночас, військової сили. Військова сила завжди йшла поруч рука технологічного лідерства або, принаймні, здатність швидко досягти передових технологій» [45]. Отже присутність високотехнологічних товарів на національному та міжнародному ринках впливає не лише на країни їхню економічну, а й військову конкурентоспроможність.

Сьогодні Україна в частині постачання сільськогосподарської продукції є стійким постачальником сировини.

На цьому тлі стає важливим запровадження мотиваційно-спонукального механізму регулювання аграрного сектору у новому форматі. Мотиваційно-спонукальний механізм регулювання аграрного сектору – це сукупність інструментів заохочення, стимулювання та спонукання представників аграрного

сектору до певного виду діяльності через сукупність командно-адміністративних і соціально економічних важелів (стимулів і заборон), що спонукають/заохочують виробника до здійснення затребуваних видів діяльності і підвищення ефективності роботи.

Зазвичай цей механізм працює у Україні лише в спонукальній частині. І це є негативним спадком адміністративно-командної системи управління того часу. Спадок радянської адміністративно-командної системи може виявляти вплив на сучасний мотиваційно-спонукальний механізм регулювання аграрної сфери в країнах, які раніше були частинами СРСР. Деякі з основних аспектів цього впливу включають певні риси, насамперед, наявність звітності та посиленого контролю, що саме собою не є недоліком, але радянська система характеризувалася суворим контролем та централізованою системою звітності. У деяких випадках ця традиція може зберігатися, зокрема, в звітності до державних органів та високого рівня регулювання і зводиться до підміни контролю великою забюрократизованістю звітності і обтяження її великими масивами документів, що призводить до загублення інформації в глибинах звітів.

Соціальна відповідальність та стабільність зайнятості громадян, зокрема селян та забезпечення більшої доходності фермерських і селянських одноосібних господарств є великим здобутком демократії, чого не скажеш про радянські часи. Традиція соціальної відповідальності та стабільності зайнятості в аграрному секторі була відсутня. Точніше зайнятість була, а от оплата праці була відсутня. «З 22 липня 1930 року за роботу в колгоспах селяни отримували трудовні. Ця одиниця оплати діяла аж до 1966 року і стала своєрідним символом фактичного рабства у Радянському Союзі»[47]. Праця в трудовні була аналогічною кріпацтву. Селян змушували об'єднуватися в колгоспи, забираючи у них землю, тварин та інструменти. А окрім цього вони не мали можливості вільно міняти місце проживання, оскільки до 1974 року жили без паспортів. Підлітки, що проживали в селі, автоматично зараховувалися в колгосп з 16

років, і без довідки від керівництва господарства вони не могли виїхати за межі районного центру навіть за покупками.

Кожен селянин повинен був виконувати роботу за колгоспний мінімум, який залежав від регіону чи потужності колгоспу і становив від 60 до 100 трудоднів на рік. Навіть дітей, яким виповнилося 12 років, залучали до роботи в колгоспі. Під час воєнних років норми збільшувалися. Ті, хто не виконував норму, підлягали санкціям, від вигнання з колгоспу до експропріації присадибної ділянки. Крім того, селяни зобов'язувалися сплачувати низку інших податків, включаючи натуральний податок за фруктові дерева та домашню худобу, забирали навіть шкури забитих свиней на ремені для більшовисько-комуністичних воєнних чиновників.

Практично неоплачувана робота та тяжкі умови праці, низька технічна забезпеченість праці призвели до низької ефективності. Тому «СРСР лише у 1955 році вперше перевищив показники збору врожаю 1913 року... і саме за рахунок освоєння цілини»[47]. Навіть пізніше, після проголошення продовольчої на початку 80-х продовольчої програми певне збільшення врожаїв відбулось не за рахунок кращих сортів і сучасної техніки, а за рахунок збільшення посівних площ (освоєння цілини) і частково - за рахунок меліорації.

Це приклади колосальної демотивуючої і примусово-насиленої дії механізмів управління радянської доби від яких Україна почала відходити у 1990 р. Та щоб забезпечити сталі інновації та конкурентоспроможність у сучасних умовах, України, що є однією зі спадкоємців системи управління радянської доби, може і має впроваджувати реформи, спрямовані на покращення умов для підприємництва в аграрному секторі, впровадження ринкових механізмів, підтримку інновацій та підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору. Саме цей підхід дасть нашій країні шанс на повноцінне відновлення після війни і розвиток.

У радянські, сільське господарство було в основному колективізоване та піддане централізованому плануванню, що призводило до відсутності справжньої конкуренції та інновацій. Відсутність конкуренції та інновацій

спотворили процес виробництва, бо головним здобутком були обсяги, так званий вал, а не якість і тим більше, не технологічність й інноваційність продукту. Деякі елементи цього підходу можуть залишатися у вигляді обмежень для виходу на ринок, конкурентоспроможності та інновацій.

З цього витікає й обмеженість ринкових механізмів. Саме тому сільськогосподарське виробництво і переробка в умовах війни й у повоєнний період потребують створення сприятливих умов для розвитку ринкових відносин, виробництва за попитом та конкурентоспроможності.

Надалі у кінці 80-х- 90-ті для реалізації продовольчої реформи і досягнення мети забезпечення продовольством всієї країни, яка занурилась в економічну деградацію і дефіцит, радянські функціонери вдавались до різних способів мотивації колгоспів. Хоча треба було відмовитись від такої організації сільськогосподарської галузі. З одного боку - розвивалось екстенсивно сільське господарство і піднімались державні закупівельні ціни на м'ясо, а з другого боку – ціна на зерно була запроваджена стабільно низька і державою заохочувалось погана робота: видавались дешеві кредити, які в кінці року списувались для самих бідних колгоспів. Заможніші колгоспи при цьому, сплачували борги самостійно. То виникало питання, навіщо краще працювати.

Мотивація і спонукання з боку держави мають заохочувати і стимулювати працювати краще, а не створювати паразитарні настрої або зводити всю систему управління до насилля. В розвинутих країнах ефективність державного управління опирається на філософію «економіки добробуту». З такої позиції мотиваційна частина мотиваційно-спонукального механізму публічного управління регулювання аграрного сектору може «зображатися через систему понять: потреби, інтереси, ціннісні орієнтації тощо», зазначають С. Серегін і Н. Сорокіна [48]. Тут ми розглядаємо не лише мотивацію людини, а й мотивацію підприємства галузь, сферу діяльності. Потреба у будь-якій діяльності для фермера повинна стати внутрішньою спонукою до такої підприємницької діяльності, яка б як ми бачили відводила від паразитарності, натомість, сприяла потребі посилення конкурентності й ефективності виробництва. Також до

переліку ми маємо додати «стимул – як спонукальну причина, поштовх, зацікавленість у здійсненні чого-небудь»[49]. «На практиці потреби виявляються у формі цілей, бажань, інтересів, різного роду прагнень, тому вони постають як внутрішній орієнтир» [48]. І тут є важливим розуміння зміни підходів до мотивації і спонукання з боку держави в аграрному секторі саме через цілі управлінського впливу.

Нами зроблено порівняльний аналіз державної аграрної політики в ЄС і в Україні в частині визначення її мети (рис. 3.1).

	ЄС, «Договір про Європейський Союз» [42]	Україна, «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [10]
Об'єкт політики	Сільське господарство (продукція, вирощена на землі, продукти тваринництва та рибальства, а також продукти первинної обробки, безпосередньо пов'язані з цією продукцією) рибальство та торгівлю	Аграрний сектор (сільське та рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів) аграрна наука і освіта, соціальна сфера села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення
Мета	<ul style="list-style-type: none"> – підвищення продуктивності сільського господарства через сприяння технічному прогресові, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимального використання виробничих чинників, зокрема робочої сили; – забезпечення належного рівня життя сільськогосподарської спільноти, зокрема; – збільшуючи особистий зарібок людей, що працюють у сільському господарстві; – стабілізація ринків; – забезпечення доступності постачання; – забезпечення надходження товарів до споживача за прийнятними цінами. 	<p>Закон України: [10]</p> <ul style="list-style-type: none"> – гарантування продовольчої безпеки держави; – перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави; – збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; – комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі. <p>Проект закону: «про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» [50]</p> <ul style="list-style-type: none"> – створення сприятливих умов для проживання у сільській місцевості, – створення сприятливих умов для функціонування усіх форм господарювання, що задіяні у агровиробництві та несільськогосподарському підприємстві на селі, стале економічне зростання агропродовольчого сектору, – створення доданої вартості сільськогосподарської продукції, – формування сприятливого інвестиційного клімату в агропромисловому комплексі і посилення експортного потенціалу України у сфері агропромисловості, а також формування самодостатніх територіальних громад у

Рис. 3.1. Порівняльний аналіз державної аграрної політики в ЄС і в Україні щодо її мети

Порівняння зроблено на основі аналізу договору «про Європейський Союз» [42], закону України «Про основні засади державної аграрної політики на

період до 2015 року» від 2005 і проєкту закону України «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» від 2018 р. [50].

Як бачимо українське бачення мети аграрної політики ні в чинному законі, ні у попередньому практично не наблизилось до європейського розуміння аграрної політики. Спільним є хіба що «забезпечення належного рівня життя сільськогосподарської спільноти» [42] в ЄС і «соціальна сфера села» у 2005 р., яка тоді по інерції реалізовувалась здебільшого на залишках зруйнованих колгоспів», «комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі» [10] (хоча без децентралізації і, відповідно, без коштів у місцевих бюджетах досягти цього було неможливо і «створення сприятливих умов для проживання у сільській місцевості»[50]. Тобто навіть ці положення не були досягнуті, бо не мали фінансової основи. Натомість питання підвищення продуктивності підприємств галузі, а тим більше сприяння технічному прогресові, взагалі не потрапило в коло законодавців як мета аграрної політики. Ну і самим головним надбанням інституцій управління аграрною політикою в ЄС ми вважаємо прозорість надання підтримки і рівний доступ до неї усіх учасників галузі.

Тому зміна цілепокладання аграрної політики як є основою мотиваційно-спонукального механізму публічного управління регулювання аграрного сектору у повоєнній Україні. В короткотерміновому вимірі основними завданнями державного регулювання аграрного сектору будуть:

- «розблокування та розвиток морських портів, створення альтернативних експортних маршрутів; ·
- відновлення, формування нових економічних ланцюгів та підтримка конкурентоздатного функціонування галузі переробки; ·
- забезпечення суб'єктів агропромислового сектору якісною наскрізною інфраструктурою: земля, зрошувальні та осушувальні системи, фінанси, транспорт та логістика, інженерні мережі;
- відновлення безпечного фізичного та екологічного стану земель;

- подолання корупційних практик та тіньового ринку земель і с/г продукції, покращення інвестиційного клімату;
- досягнення оптимального рівня фізичної та економічної продовольчої безпеки тощо» [23].

В стратегічному в умовах воєнного стану і у повоєнний період вимірі цілі аграрного сектору мають бути такими:

–економічна трансформація АПК через мотиваційно-спонукальний механізм діяльності суб'єктів аграрного ринку, створення сприятливих і прозорих умов державного регулювання, підтримка малих фермерських господарств, розвиток конкуренції, євроінтеграція й набуття європейських підходів до реалізації аграрної політики;

–розвиток аграрної інфраструктури передбачає відновлення зруйнованих логістичних мереж, розбудову нових логістичних маршрутів, створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення інвестицій та державна підтримка цієї складової аграрного сектору;

–забезпечення інновативності аграрного сектору або технологічна трансформація аграрного сектору, передбачає зміну технологічного укладу аграрної галузі та відмову від екстенсивних технологій виробництва, сприяння збільшенню інвестицій в технологічні, ресурсо- і енергетично заощаджувані технології, підвищення ефективності використання земель та контроль за дотриманням екологічних вимог.

Пропоноване стратегічне цілепокладання аграрної політики як основи мотиваційно-спонукального механізму публічного управління регулювання аграрного сектору у повоєнний період наведено на рис. 3.2.

Також нами визначені інструменти реалізації мотиваційно-спонукального механізму публічного управління:

–державна підтримка та оподаткування, фінансування та кредитування, євроінтеграція й набуття європейських підходів до реалізації аграрної політики; компенсаційні виплати

- фінансування та кредитування; стимулювання і збереження довкілля і покарання за порушення екологічних норм, страхування,
- субсидії на придбання техніки і технологій, субсидії на будівництво пільгове кредитування, страхування,
- залучення в економічний оборот земельних масивів у обсязі, що існував до війни; диверсифікація експортних ризиків; страхування.

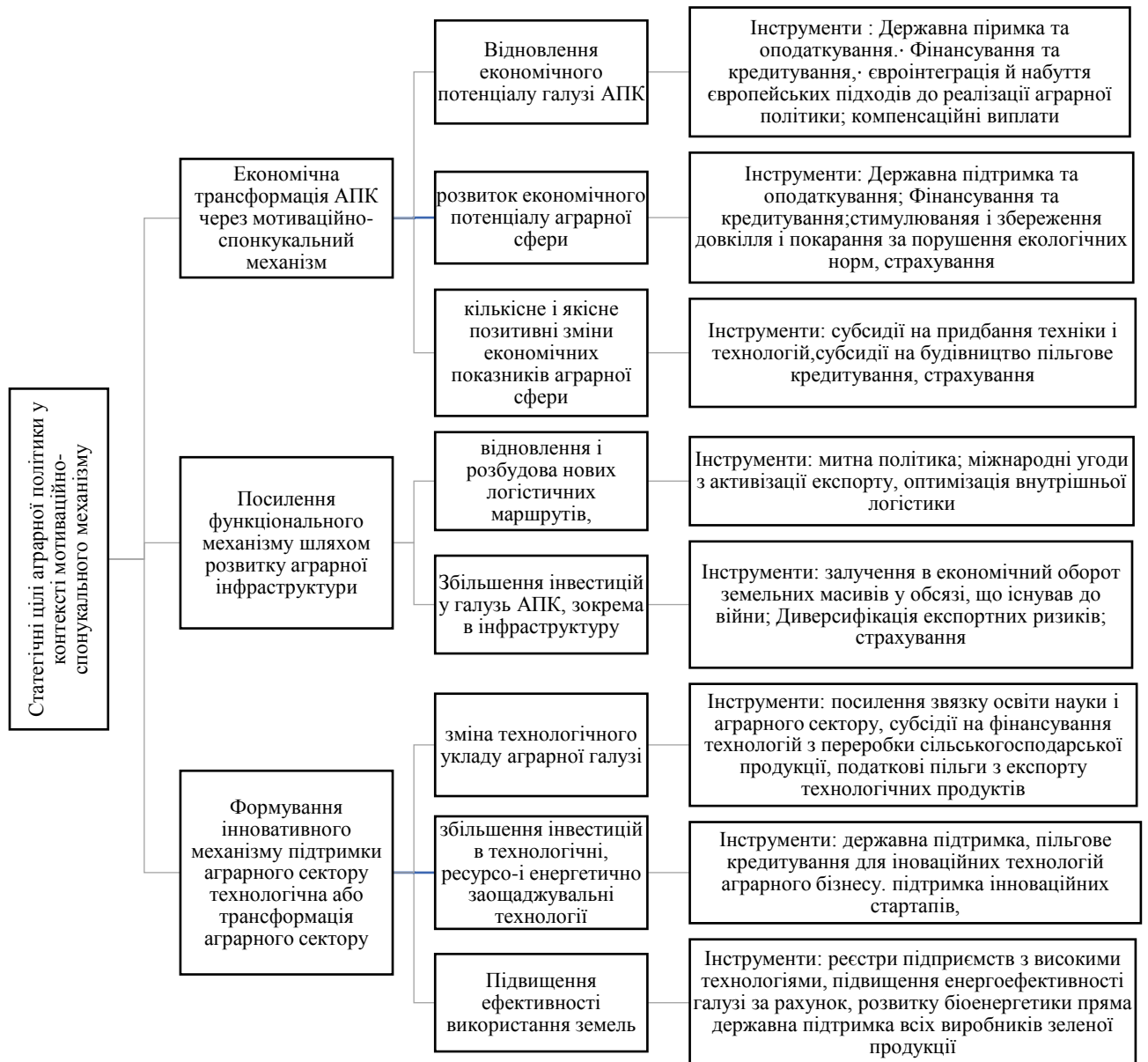

Рис. 3.2. Пропоноване стратегічне цілепокладання аграрної політики як основи мотиваційно-спонукального механізму публічного управління регулювання аграрного сектору

Таким чином ми пропонуємо такі цілі аграрної політики аграрного сектору в Україні з урахуванням потреб роботи в умовах воєнного стану і у повоєнний період, які реалізуються через відповідні механізми публічного управління: економічна трансформація аграрного сектору через мотиваційно-спонкувальний механізм діяльності суб'єктів аграрного ринку; посилення функціонального механізму шляхом розвитку аграрної інфраструктури; формування інновативного механізму підтримки аграрного сектору технологічна або трансформація аграрного сектору шляхом.

3.2. Політика державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин в умовах воєнного стану

В умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України функціонування аграрного сектору є унікальним. Країна стикається з руйнівними наслідками російської агресії, які додають до існуючих проблем колишньої соціалістичної економіки, що розвивається. Щоб подолати ці труднощі, знадобиться багато часу, грошей і зусиль.

Незаперечним є факт, що завдяки правильному плануванню Україна може змінити фокус зусиль, перетворивши недоліки на можливості. Українські політики повинні наголошувати на зростанні продуктивності праці – і використовувати наслідки війни як шанс модернізувати економіку та інститути публічного управління і весь державний апарат, включаючи впровадження ресурсо- заощадливих виробництва, підвищення енергоємності виробництва та використання досягнень інформаційних технологій та фінансових технологій для покращення державних послуг у аграрній сфері і в країні в цілому. І нам треба буде за короткий проміжок часу досягти всіх структурних змін, через які інші європейські країни проходили роками.

Щоб подолати ці ризики, які ми розглядали в р. 2.2 а також прямі економічні збитки і втрати від війни, Україні необхідно використати можливості, які вже сьогодні є наявними і здійснити перебудову спочатку

механізмів публічного управління, а потім і всієї країни. Перебудова може означати модернізацію. Більшість великих підприємств чи галузей України, які так чи інакше постраждали від агресії, поступово стали неконкурентоспроможними через застарілу техніку, високу енергоємність та брак коштів на розвиток.

Важливим елементом відновлення аграрного сектору України для гарантування продовольчої безпеки в майбутньому є формування механізмів збереження функціональності земельних ресурсів. Це забезпечить доступ до продуктів харчування та води, забезпечує стабільне зайняття та життєве забезпечення, робить суспільство стійким до зміни клімату і екстремальних погодних умов, а також забезпечує загальну безпеку життєдіяльності людей. Зростаючий попит на продовольство, корми та тваринницьку продукцію призводить до збільшення тиску на землю та конкуренції за земельні та природні ресурси. Одночасно зменшується площа доступних продуктивних земель через їх деградацію. Зовнішні фактори, які прямо чи опосередковано впливають на родючість землі, є основними джерелами деградації.

У зв'язку з негативним впливом війни на аграрний сектор, руйнування екосистем мінним забрудненням, а також потребою посилити заходи проти деградації земель, є потреба впровадження концептуальних змін формуванні ринку землі в Україні, тут важливою стане запровадження земельної політики, це вже спричинило значних інституціональні перетворення у системі державного управління земельними ресурсами та землекористуванням. Тому «проблему врегулювання земельних правовідносин потрібно розглядати не лише з соціально-економічного та екологічного погляду, але й з погляду безпеки держави»[52]. До того ж «Україна має потужний потенціал для економічного відновлення завдяки природнім, трудовим ресурсам та підтримці міжнародних партнерів. Проте, потрібно посилити соціальні й інституціональні реформи, спрямовані на покращення бізнес-клімату та виявлення нових джерел розвитку, посилення зв'язку влада-суспільство»[53, с. 359].

Від початку відновлення Україною незалежності постійно відбувається процес переформатування земельних відносин, і це вимагає подальшого розвитку інститутів державного контролю за земельними відносинами та ринком землі, але уже з урахуванням потреб аграрного сектору в умовах воєнного стану.

Еволюція була довгою і зрештою на тлі відкриття ринку землі 16 листопада 2020 року № 1118 згідно постанови КМУ «Питання функціонування територіальних органів Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру» утворено територіальні органи Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру, вони стали структурними підрозділами апарату зазначеної Служби [54].

Нижче представлені основні юридичні та політичні рішення стосовно ролі центрального органу виконавчої влади, який впроваджує державну політику у галузі земельних відносин, зокрема починаючи з 2007 року відбулося декілька реорганізацій (рис. 3.3).

Важливим було також створення Державного аграрного реєстру (далі - ДАР) відповідно Закону України № 985-IX від 05.11.2020 «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції» [55] та постанови Кабінету міністрів України №573 від 02.06.2021 «Про функціонування Державного аграрного реєстру» [56]. ДАР – «це автоматизована електронна система, створена Мінагрополітики з метою ефективного та прозорого залучення та розподілу усіх видів підтримки для українських аграріїв, як за кошти державного бюджету, так і у вигляді пільгових кредитів, міжнародних грантів або технічної допомоги» [56].

Рис. 3.3. Розвиток інститутів державного контролю за земельними відносинами та ринком землі в Україні

Цей цифровий інститут в умовах війни став інструментом забезпечення прозорості щодо:

–правил отримання державної та міжнародної фінансової, технічної і специфічної (наприклад, розмінування) допомоги для всіх виробників аграрного сектору, які стали єдиними;

–спрощення процедури отримання допомоги з можливістю подання заявки на допомогу в он-лайн-режимі та можливістю контролю її статусу.

Створення та забезпечення функціонування ДАР потребує подальшого розвитку, адже системні проблеми в аграрному секторі, викликані нерівним доступом до ключової інформації, суттєво збільшує операційні витрати і прямі збитки в агросекторі. Це призводить до неефективних ринкових результатів,

нерозумного та несправедливого розподілу державної підтримки та уповільнює рост продуктивності праці, знижує конкурентність продукції, особливо малих виробників. ДАР як цифровий реєстр призначений для зменшення інформаційної асиметрії і забезпечення прозорості. Крім того, це сприятиме впровадженню більш цільових, ефективних та дієвих програм державної підтримки та полегшить доступ до експортних ринків. На сьогодні вже є правова основа ДАР, підготовлено і працює програмне забезпечення, втім необхідно поширення інформації про ДАР серед агровиробників, особливо малих.

На сьогодні відповідно до постанови КМУ від 23 грудня 2022 року № 1436 «Про внесення змін до пункту 7 Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, псування земель, порушення режиму, нормативів і правил їх використання» «визначено право виконавчих органів сільських, селищних, міських рад визначати розмір шкоди, заподіяної внаслідок відповідних правопорушень у сфері використання та охорони земель у межах, повноважень, визначених законом»[57]. Це стало також великим надбанням для формування механізмів державного регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану.

В умовах воєнного стану все більш значущим стає формування механізмів публічного управління аграрним сектором, які б здійснювали швидко і адекватну адаптацію до умов господарювання в умовах воєнного стану. Ці механізми державної підтримки аграрного сектору повинні формуватися та впроваджуватися на засадах безпеки та «з урахуванням особливостей ресурсного, виробничого, науково-технічного потенціалу, структурної перебудови виробництва, рівня конкурентоспроможності продукції та специфіки поділу праці на світовому ринку, цілісності економічного простору»[58], можливостей адаптації виробництва до умов воєнного стану.

Серед найбільш швидких і ефективних механізмів публічного управління підтримки аграрного сектору чільне місце посідає пільгове оподаткування. Так,

згідно закону України № 2445-IX від 27.07.2022 р. передбачено «звільнення від оподаткування ввізним митом товарів, що використовуються для забезпечення зберігання зернових та/або олійних культур» [59]. Цей захід частково вирішує проблему забезпечення зберігання зерна, що ускладнено через тимчасові ускладнення відправляти його експорту. Також в межах цієї програми, Міністерство аграрної політики та продовольства України спільно з Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) «розпочали реалізацію другого етапу програми з надання фермерам рукавів для зберігання зерна, а також допоміжної техніки для завантаження та розвантаження рукавів» [9]. Також для пришвидшення постачання для агровиробників втраченої через війну техніки, запроваджена спрощена процедура реєстрації сільськогосподарської техніки. Так, «тимчасова реєстрація машин у період дії воєнного чи надзвичайного стану здійснюється державними інспекторами за місцем подання заяви власником машини (без урахування місцезнаходження юридичної особи або місця проживання (перебування) фізичної особи) протягом трьох робочих днів» [60].

Загалом, маємо зазначити, що в умовах обмеженості коштів державного бюджету в умовах воєнного стану ефективна державна підтримка аграрного сектору можлива на основі її концентрації і поетапного розв'язання найбільш гострих проблем з виробництва, зберігання, продажу сільськогосподарської продукції з урахуванням екстремальних умов і обмежень ведення війни й залучення інших можливостей (подовження програми «Доступні кредити 5-7-9%», гранти для тепличного господарства, створення та розвитку переробних підприємств тощо) для забезпечення аграрного виробництва у обсягах, що забезпечать продовольчу безпеку.

Враховуючи це, в Україні стає все більш доцільним прийняти комплексну земельну політику, що є ефективним і загальноприйнятим в світовій практиці інструментом для реалізації територіальної аграрної політики, передбачає узгодження інтересів господарського та територіального розвитку, прямих регулятивних впливів на всіх учасників земельних відносин. Така політика має

вирішувати внутрішні та зовнішні конфліктні ситуації, особливо між органами влади на різних рівнях та приймати відповідні законодавчі акти для регулювання земельних відносин.

Для формування земельної політики необхідно сформувати відповідні механізми державного регулювання аграрного сектору в частині земельних відносин, ці механізми мають вирішувати питання подальшого розвитку управління земельними ресурсами та землекористуванням і капіталізація землекористування. Важливим також залишається питання приватної власності на землю. Приватна власність на землю є об'єктивною передумовою для ефективного функціонування ринку землі, зокрема щодо сільськогосподарських угідь і для залучення інвестицій у аграрний сектор.

Проте, варто зауважити, що володіння землею в приватній власності не автоматично робить кожного землевласника економічно вільним та ефективним у господарюванні суб'єктом.

По-перше, це пов'язано із тим, що на ринку існують суворі економічні регуляції.

По-друге, ефективність господарської діяльності сільського господаря визначається не тільки людським фактором, а й ступенем технічного та технологічного обладнання виробництва, сучасністю умов праці, природно-кліматичними умовами і так далі. При цьому важливо враховувати інтереси власників землі, насамперед фермерів та власників особистих підсобних господарств.

Політика державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин виникла на основі складних та багатогранних земельних відносин, охоплюючи аспекти господарювання, управління земельними ресурсами, а в умовах воєнного стану додалися питання безпеки майна, майнових прав і діяльності підприємств аграрного сектору тощо.

Насамперед, чинна система реєстрації земельних ділянок є надто неефективною та позбавленою цілісного підходу і інтегрованості даних між різними реєстрами. Відсутність взаємодії між Державною службою геодезії,

картографії та кадастру (ДГКК) та Державним реєстром речових прав на нерухоме майно при обміні даними у електронних системах інших державних установ робить систему недостатньо функціональною. А в умовах війни, коли є небезпека втрати персональних даних, робота реєстрів взагалі є повільною і неефективною і небезпечною. Для успішної реалізації земельної реформи критично важливо, щоб географічні інформаційні системи Державного земельного кадастру та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно функціонували надійно та взаємодіяли між собою. Усунення недоліків у доступі громадськості до інформації про земельні ділянки та території є ще однією важливою аспектом, який ускладнює виконання вимог Закону про обіг земель. Ці недоліки підривають довіру до державних установ у сфері земельних відносин та створюють загрозу ефективному та прозорому запуску та функціонуванню ринку земель. Розробка та розширення Національної інфраструктури геопросторових даних (НІГД) на підставі прийнятого Закону «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» (№ 554-IX від 13.04.2020)[61] дозволить забезпечити більшу прозорість та доступність цих даних громадськості.

Публічність кадастрових даних є обов'язковою для проведення землевпорядкування та інвентаризації земель, просторового планування в територіальних громадах, контролю за концентрацією земель, моніторингу земельних відносин та оцінки нерухомості. Очікується, що запровадження цілісності реєстрів землі забезпечить зменшення кількості рейдерських захоплень ділянок, покращити якість реєстрових даних та актуалізує їх для споживачів інформації.

Ще одним з важливих елементів державної земельної політики, особливо в умовах воєнного стану є покращення підвищення спроможності територіальних громад в питаннях просторового планування. «Станом початок 2021 р. «близько 4 млн га державних сільськогосподарських земель було передано в комунальну власність об'єднаних територіальних громад»[62, с. 44]. Реформа децентралізації дала ОМС право розпоряджатися землями у межах

адміністративних кордонів громад, втім, питання прозорості прийняття рішень в земельних питаннях залишаються відкритими. «Публічність кадастрових даних необхідна для землевпорядкування та інвентаризації земель, просторового планування у територіальних громадах, забезпечення контролю за концентрацією земель, моніторингу земельних відносин, оцінки нерухомості»[62].

Особливостями просторового планування території ТГ є такі:

- інформація з планів просторового розвитку території громади та інформація з генпланів візуалізуються через державний земельний кадастр;
- категорія земель та призначення земельної ділянки будуть визначатися в межах відповідних функціональних зон територій, які будуть включені в державний земельний кадастр;
- зміна призначення земельної ділянки в межах конкретної функціональної зони не буде вимагати розроблення земельно-урбаністичної документації, хоча це одночасно і спростить процедуру, і може викликати спокусу корупційних дій;
- матеріали комплексних планів просторового розвитку території будуть публікуватися на єдиному державному веб-порталі відкритих даних, офіційних веб-сайтах центральних органів виконавчої влади у галузі містобудування та архітектури, а також на веб-сайтах обласних адміністрацій та ОМС;
- комплексні плани території, які мають містити проектні рішення щодо перспективного використання території територіальних громад, стануть основою для розвитку громад, особливо сільських, де цей процес довго був зупиненим.

Публічно інтегрована земельна політика є необхідною для досягнення економічного зростання та політичної стабільності, які оголошуються владою як основна стратегія сталого розвитку України. У контексті подальшого врегулювання земельних відносин та врахування практичних викликів, які виникають в умовах воєнного стану, ми пропонуємо наше власне бачення

моделі комплексної державної земельної політики. Політика базується на принципі створення ринкового соціально-орієнтованого земельного устрою та враховує потреби протистояння аграрного сектору існуючим воєнним загрозам в Україні та поза її межами на міжнародному аграрному ринку.

Досягнення мети та виконання підцілей комплексної державної політики у формуванні ринкового соціально-орієнтованого земельного устрою стає неможливим без додержання ключових принципів.

Пропозиції щодо, складових державної політики регулювання земельних відносин для створення соціально-орієнтованого земельного устрою в умовах воєнного стану наведені на рис. 3.4.

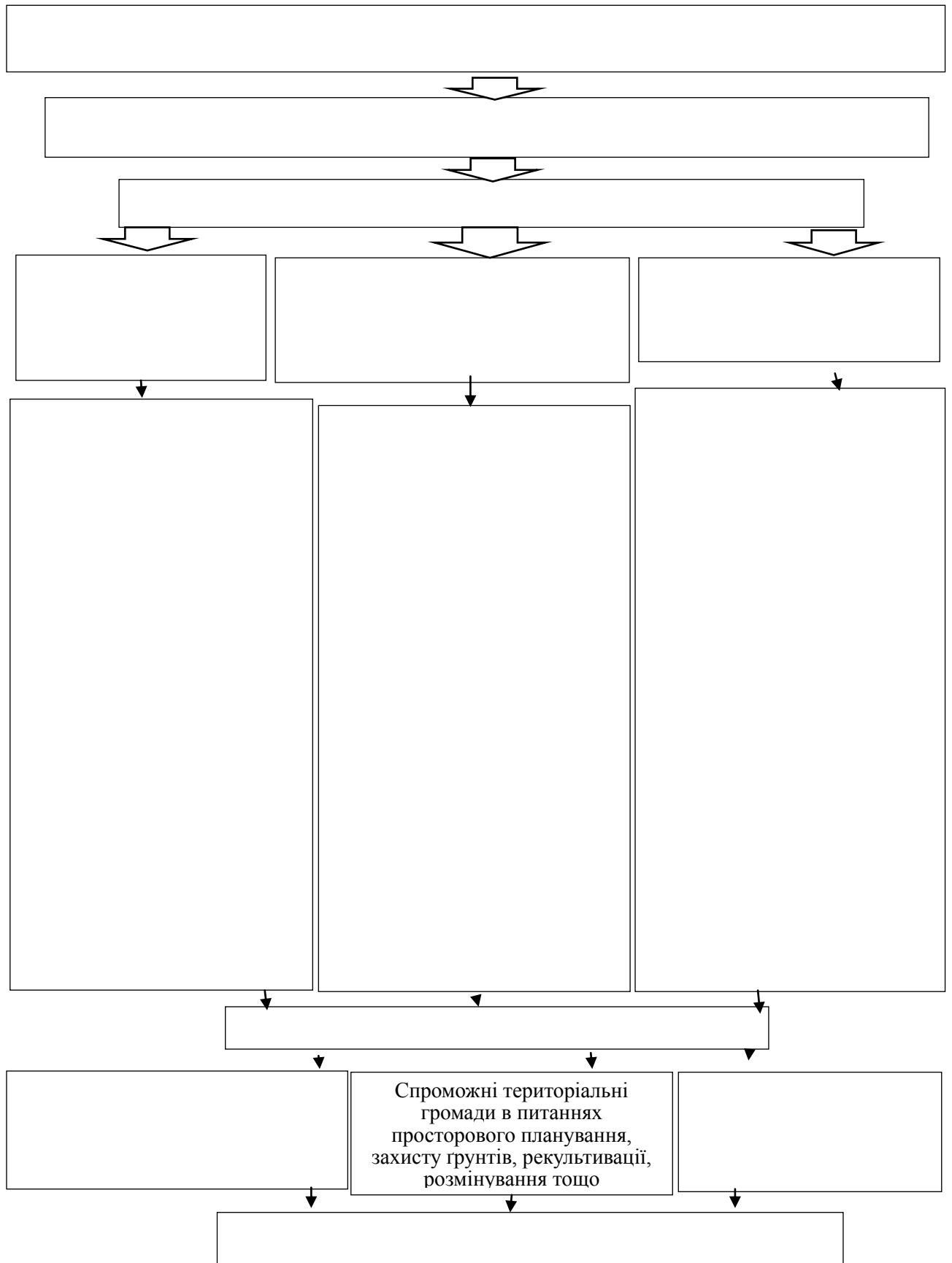

Рис. 3.4. Пропоновані складові політики державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин в умовах воєнного стану

Основні серед них включають принцип адаптивності, принцип системного впливу держави та принцип варіативності. Принцип адаптивності передбачає гнучкість та здатність регулятивних заходів пристосовуватися до змін у сфері земельних відносин, зовнішніх та внутрішніх макроекономічних умов тощо. Іншими словами, виконання нашої концепції державної політики має бути не засновано на застарілих чи стандартних методах та інструментах, але має передбачати можливість швидкого впровадження нових підходів для вирішення завдань у випадку стрімкої зміни обставин.

3.3. Удосконалення процедури відшкодування збитків від війни для сільськогосподарських підприємств та фермерів

У нинішній ситуації Україна ризикує опинитися в «сірій зоні» світової економіки. У гіршому випадку економіка може залишитися із зруйнованою інфраструктурою, серйозними соціальними проблемами та похмурими перспективами після конфлікту. Тінь війни, у свою чергу, може стати перешкодою для інвесторів через потенційний ризик нової агресії.

Якщо в цих умовах говорити про створення ефективного механізму відшкодування збитків втраченого майна сільськогосподарськими підприємствами і фермерами в майбутньому, то ми маємо ґрунтуватися на ряді принципів та підходів, які є прийнятими провідними практиками в світі.

Найбільш поширеним, і, до речі, відомим інструментом запобігання втраті майна є страхування. Заохочення фермерів використовувати страхові поліси для свого майна, включаючи землю, майбутній урожай, сільськогосподарські тварини, будівлі та обладнання тощо Держава може створити програми або надавати пільги для страхування, зокрема, враховуючи ризики, пов'язані з воєнними подіями.

Однією з великих труднощів на сьогодні є реальна оцінка обсягу і вартості втраченого майна. Тому проведення регулярних оцінок майна фермерів для точного визначення його вартості, щоб у разі збитків мати об'єктивні дані

для відшкодування. Тут доречною буде система експертизи збитків. Створення системи експертизи, яка оцінює розмір і характер завданих збитків, щоб визначити справедливі компенсації може опиратись на вже існуючий «Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією» для подачі інформаційне повідомлення по пошкоджене майно.

Бюрократична обтяженість різних виконавчих державних органів і ОМС, які є відповідальними за надання допомоги сільськогосподарським підприємствам, ускладнює і уповільнює процес і створює умови для різноманітних зловживань і неправомірної вигоди. Тому прозорі та доступні процедури можуть стати виходом із бюрократичної пастки. Розробка простих та доступних процедур для фермерів щодо подання заяв про відшкодування, у тому числі із застосуванням цифрових технологій та залученням інформації в електронному вигляді з Державного реєстру земель сільськогосподарського призначення, Державного реєстру речових прав на нерухоме майно тощо. Це може включати онлайн-системи, особливо під час війни, які спрощують процес та забезпечують швидший відгук на звернення.

В залежності від виду пошкодженого майна відповідальними за визначення шкоди та збитків може бути «Мінсоцполітики, Міноборони, МВС (за погодженням з Міноборони, Мінінфраструктури та СБУ), МВС, Мінінфраструктури, обласні, Київська міська держадміністрації (на період воєнного стану - військові адміністрації); Міндовкілля за поданням Держгеонадр..., Міненерго за погодженням з Фондом державного майна..., Мінекономіки, центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи, які є суб'єктами управління об'єктами державної власності» [63]. І зрештою, щодо аграрного сектору, визначення «шкоди, завданої особистим селянським господарствам та/або фермерським господарствам, що зареєстровані як фізичні особи - підприємці, - напрям, що включає шкоду від каліцтва, тілесного ушкодження, загибелі сільськогосподарських тварин, а також збитки внаслідок знищення чи пошкодження сільськогосподарської

техніки та обладнання для агропромислового комплексу» здійснюється «Мінагрополітики за погодженням із Держпродспоживслужбою» [63].

Враховуючи велике навантаження на виконавчі органи, що відповідають за надання допомоги і компенсацій а також потребу в швидкому прийнятті рішень важливим є гнучкість у програмах підтримки. Так, розробка гнучких програм підтримки для фермерів, які враховують різні аспекти їхньої діяльності та специфічні ризики, зокрема, пов'язані з війною і потребами вчасного відшкодування втрат дасть можливість подальшої роботи, бо сільське господарство через свою високу значущість не може зупинитись.

Залучення громади та учасників сільськогосподарського сектору, врахування думки та потреб фермерських громад є дуже важливим як у процесі розробки та вдосконалення механізмів відшкодування збитків, так і для відновлення територіальних громад.

Для забезпечення доступності бізнесменів галузі, фермерів і всіх громадян до існуючих державних програм підтримки аграрного сектору важливою залишається публічна інформаційна кампанія: Здійснення публічних інформаційних кампаній для всіх зацікавлених осіб щодо існуючих механізмів відшкодування, відновлення і допомоги та правил їх використання, особливо з урахуванням слабкої долученості сільських мешканців старшого віку до електронних гаджетів, дозволить забезпечити належний рівень роботи.

Ці пропозиції, на наш погляд, можуть сприяти створенню ефективного та справедливого механізму відшкодування збитків державної підтримки аграрного сектору для всіх зацікавлених осіб у разі втрати майна внаслідок війни, чи відновлення у повоєнний період.

На сьогодні є потреба у розробленні простого і прозорого алгоритму процедури відшкодування збитків від війни для сільськогосподарських підприємств та фермерів в Україні. Визначення обсягу збитків, оцінка втрат, та, власне, сама процедура подання документів буде залежати від ряду факторів, таких як законодавча база, прийняті методики, встановлені програми, та інші рішення.

Насамперед процедура відшкодування вартості майна розпочинається з подання інформації про пошкоджене майно, ця інформація у вигляді повідомлення подається в Реєстр пошкодженого майна. Для здійснення першого кроку, постраждала особа може скористатись мобільним додатком порталу «Дія», особа має пройти електронну ідентифікацію, а також заповнити інформаційне повідомлення щодо пошкодженого майна. Заява подається самостійно або через оператора УНАП чи нотаріуса.

Також заява містить інформацію про пошкоджений знищений об'єкт. Це дуже важливий момент. тут треба максимально точно визначити тип майна, форма власності, його розташування, розміри й інші технічні характеристики тощо (Рис. 3.5).

Рис. 3.5. Процес подання інформації про пошкоджене майно для включення до Реєстру пошкодженого та знищеного майна

Ну і дуже важливо, що інформація, яка надається у повідомлення «отримується/підтверджується з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (за наявності)»[64]. А також «після проведення реєстрації інформаційного повідомлення особа автоматично отримує повідомлення

засобами порталу Дія про результат реєстрації» [64]. Інформація подана до Реєстру пошкодженого та знищеного майна є публічною, вона розміщується «у формі відкритих даних підлягає оприлюдненню, а інформація, внесена до Реєстру пошкодженого та знищеного майна, є відкритою та загальнодоступною» [64] (окрім окремих об'єктів).

Тут виникає низка суперечностей, які мають бути вирішені:

–в умовах війни люди кидали своє зруйноване, пошкоджене майно і виїжджали, не маючи можливості взяти найбільш необхідне, у тому числі навіть особисті документи (паспорта, свідоцтва про народження дітей тощо), а тим більше документи на право власності об'єктів нерухомості;

–для давно зареєстрованих об'єктів портал «Дія» не відображає їх об'єкти, тобто необхідні оригінали свідоцтв на право власності, які могли бути втраченими;

–власники пошкодженого/знищеного майна можуть бути закордоном та не знати про пошкодження і своєчасно не оформити його, або власники загинули, родичі не можуть оформити подання на відшкодування;

–фото, відеофіксація можливі лише для об'єктів, які знаходяться на території України, і неможливі для тимчасово окупованих територій;

–такі цінності як дрібна сільськогосподарська техніка (та що не підлягає державній реєстрації), зерно, добриво, пальне тощо, які знищені, вкрадені, пошкоджені взагалі не мають алгоритму відшкодування;

–за оцінкою масштабу пошкоджень необхідно звернутись до правоохоронних органів чи місцевої влади, іншого «уповноваженого органу» за кошт постраждалої особи, що в деяких випадках є неможливим.

Щодо останнього зазначимо, що «для проведення комісійного обстеження пошкоджених об'єктів уповноважений орган створює комісію, до складу якої залучають фахівців/фахівця, що здобув вищу освіту в галузі «Будівництво та архітектура», окрім спеціальності «Геодезія та землеустрій»» [65]. На підставі обстеження складається акт пошкоджень, який є підставою для визначення суми пошкоджень. Щоб отримати акт про пошкодження важливо одразу після

руйнування/пошкодження, або як тільки стане це можливо (наприклад, після припинення рятувальних робіт) звернутися до міської, сільської, селищної ради, чи військово-цивільної адміністрації. Тут важливо щоб ОМС, в умовах війни не витрачав дорогоцінний час на створення комісії, а має уже створену комісію з відповідними компетентними фахівцями. Акт про факт пошкодження може надати ДСНС, але він не буде містити інформацію про оцінювання обсягу пошкоджень, тому все одно від ОМС потрібен акт.

І додатково зазначимо, що неможливо скласти такий акт при відсутності майна, яке вкрадено чи ввезено. Тому важливо зробити ще один крок: необхідно «викликати поліцейських або прийти у відділок і написати заяву. Правоохоронці відкриють кримінальне провадження про пошкодження чи розграбування, та мають надати про це витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань. Це важливий документ разом з актами місцевої влади та ДСНС»[66]. Всі три документи, при умові, що постраждалий власник живий і є на місці, стануть дієвими при визначенні і отриманні відшкодування збитків. Тут також важливо, що не допускається проведення обстеження об'єкта, який було пошкоджено/знищено, в он-лайн режимі чи суто за фото-, відеозаписами, або за свідченнями очевидців. Тобто лише за присутності експертів на об'єкті за умови особистого візуального обстеження. Це позитивна практика, але вона унеможлиблює визначення пошкоджень на тимчасово окупованих територіях і вкраденого майна.

Отже, компенсація втраченого чи пошкодженого майна внаслідок російської агресії може бути складним і багатоетапним процесом. Однак в основні етапи алгоритму компенсації вартості втраченого/знищеного майна для підприємств аграрного сектору і мешканців сільських громад пропонуємо включати наступні кроки:

Документація збитків, тобто збереження, за першої ж можливості, всіх доступних доказів втрат та пошкоджень всіма доступними способами: фотографії, відео, офіційні документи, свідчення свідків, оцінки збитків, первинні документи про придбання (особливо для майна поза нерухоме) тощо.

Контакт з органами місцевого самоврядування, ДСНС, поліції. Цей крок є обов'язковим. Насамперед, звернення до місцевих влад необхідний, по-перше, для отримання акту про пошкодження, як підстави для компенсації, а по-друге, для отримання інформації про можливі програми компенсації чи підтримки для агропромислових підприємств, постраждалих від агресії. Також є важливим створення постійної комісії в ОМС для оцінки пошкоджень.

Подання інформаційного повідомлення про пошкоджене чи зруйноване майно (самостійно через портал «ДІЯ», через оператора ЦНАП або через нотаріуса) для включення до Реєстру пошкодженого та знищеного майна та відстеження статусу цього майна на предмет компенсації. Це крок доволі добре налагоджений, але є проблеми з ідентифікацією осіб для тих, хто за кордоном, або на тимчасово окупованій території.

Повідомлення страхової компанії, за наявності страхового полісу і наявності в ньому ризику втрат від війни. Страхування, на жаль, - доволі рідка практика як доволі дорога в особливо для українських підприємств аграрного сектору, але сьогодні і виробники і страхові компанії починають йти на страхування воєнних ризиків. Тож, якщо майно було застраховане, необхідного повідомити страхову компанію про подію та надайте всю необхідну документацію.

Звернення до міжнародних організацій є додатковою можливістю для компенсації збитків (у вигляді допомоги) і покарання країни-агресора (шляхом запровадження санкцій). Міжнародні організації, такі як ООН, можуть надавати підтримку і координувати зусилля щодо компенсації та відновлення, також складана техніка, яка була викрадена з тимчасово окупованих територій має різні навігаційні пристрої, зчитування даних з них можливе підприємством - виробником, що дасть підтвердження про розташування ви краденої техніки. Звертання за підтримкою до міжнародних партнерів та дипломатичних установ може полегшити процес отримання компенсації за вкрадене зерно та іншу продукцію, що не є нерухомим майном, за яким неможливо достеменно визначити обсяг збитків.

Судові заходи необхідні при втраті документів на право власності і відсутності інформації про об'єкти в Державних реєстрах. Тож, у випадках, коли інші засоби не призводять до результатів, може бути необхідно звертатися до судових інстанцій, включаючи міжнародні, для врегулювання питань компенсації.

Погодження з іншими сторонами, що постраждали. У деяких випадках може виявитися корисною взаємодія з іншими агропромисловими підприємствами та сторонами для об'єднання зусиль і сукупної роботи над збором інформації, реєстрацією фактів руйнувань і викрадень та для компенсації збитків.

Моніторинг та актуалізація інформації щодо фактів знищення/пошкодження аналогічного майна, зміни порядку компенсації, наприклад, щодо відшкодування вартості самостійно відремонтованого майна тощо. Тому рекомендуємо систематично моніторити стан розслідування, збирати нові докази та актуалізувати інформацію для підтримки вимог.

Важливо пам'ятати, що кожна ситуація може вимагати індивідуального підходу, і важливо отримати правовий консультативний супровід для максимізації шансів на успіх у вирішенні втрат та отриманні компенсації.

Урахування цих рекомендацій національними підприємствами аграрного сектору та мешканців сільських громад дозволить суттєво посилити їх можливості у відшкодуванні завданій шкоді з боку російських агресорів та сприятиме посиленню спроможності і надалі ефективно здійснювати свою діяльність, навіть в умовах воєнного стану.

Висновки до розділу 3

У результаті проведеного дослідження і формулювання авторських пропозицій можемо зробити такі висновки:

1. Мотиваційно-спонукальний механізм регулювання аграрного сектору – це сукупність інструментів заохочення, стимулювання та спонукання

представників аграрного сектору до певного виду діяльності через сукупність командно-адміністративних і соціально економічних важелів (стимулів і заборон), що спонукають/заохочують виробника до здійснення затребуваних видів діяльності і підвищення ефективності роботи. Запропоновано напрями зміни цілепокладання аграрної політики як в мотиваційно-спонукального механізмі регулювання аграрного сектору. в умовах воєнного стану і у повоєнний період: економічна трансформація АПК через мотиваційно-спонукальний механізм діяльності суб'єктів аграрного ринку, створення сприятливих і прозорих умов державного регулювання, підтримка малих фермерських господарств, розвиток конкуренції, євроінтеграція й набуття європейських підходів до реалізації аграрної політики; посилення функціонального механізму шляхом розвитку аграрної інфраструктури передбачає відновлення зруйнованих логістичних мереж, розбудову нових логістичних маршрутів, створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення інвестицій та державна підтримка цієї складової аграрного сектору; формування інновативного механізму підтримки аграрного сектору технологічна або трансформація аграрного сектору шляхом, передбачає зміну технологічного укладу аграрної галузі та відмову від екстенсивних технологій виробництва, сприяння збільшенню інвестицій в технологічні, ресурсо- і енергетично заощаджувані технології, підвищення ефективності використання земель та контроль за дотриманням екологічних вимог.

2. Визначено, що політика державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин виникла на основі складних та багатогранних земельних відносин, охоплюючи аспекти господарювання, управління земельними ресурсами, а в умовах воєнного стану додалися питання безпеки майна, майнових прав і діяльності підприємств аграрного сектору тощо. Нами сформулювати основні складові політики державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин в умовах воєнного стану, метою якої визначено забезпечення ефективного регулювання земельних відносин в Україні для створення безпечних умов

функціонування аграрного сектору України в умовах воєнного стану. Стратегічними цілями визначено подальше формування інфраструктури ринку землі з урахуванням потреб безпеки, результатом досягнення якої стане ефективне регулювання земельних відносин за принципами ринкового соціально-орієнтованого земельного устрою; посилення спроможності територіальних громад в питаннях просторового планування, захисту ґрунтів, рекультивациі, розмінування, результатом досягнення якої стануть спроможні територіальні громади в питаннях просторового планування, захисту ґрунтів, рекультивациі, розмінування; і створення безпечних умов роботи і прозорих умов державної підтримки аграрного сектору, результатом чого стане діяльність агро підприємств в безпечних умовах роботи і прозорих умовах державної підтримки аграрного сектору.

3. Запропоновані етапи алгоритму компенсації вартості втраченого/знищеного майна для підприємств аграрного сектору і мешканців сільських громад, вони такі:

–документація збитків, тобто збереження, за першої ж можливості, всіх доступних доказів втрат та пошкоджень всіма доступними способами;

–контакт з органами місцевого самоврядування, ДСНС, поліції. для отримання акту про пошкодження, як підстави для компенсації, для отримання інформації про можливі програми компенсації чи підтримки для агропромислових підприємств, постраждалих від агресії;

–подання інформаційного повідомлення про пошкоджене чи зруйноване майно (самостійно через портал «ДІЯ», через оператора ЦНАП через нотаріуса) для включення до Реєстру пошкодженого та знищеного майна та відстеження статусу цього майна на предмет компенсації;

–повідомлення страхової компанії, за наявності страхового полісу і наявності в ньому ризику втрат від війни;

–звернення до міжнародних організацій є додатковою можливістю для компенсації збитків (у вигляді допомоги) і покарання країни-агресора (шляхом запровадження санкцій);

–судові заходи необхідні при втраті документів на право власності і відсутності інформації про об’єкти в Державних реєстрах;

–погодження з іншими сторонами, що постраждали для об’єднання зусиль і сукупної роботи над збором інформації, реєстрацією фактів руйнувань і викрадень та для компенсації збитків;

–моніторинг та актуалізація інформації щодо фактів знищення/пошкодження аналогічного майна, зміни порядку компенсації.

ВИСНОВКИ

За результатами нашого дослідження можемо зробити такі висновки:

1. Визначено, що механізмом публічного управління регулювання аграрного сектору є як багаторівнева ієрархічну систему, що складається із взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. Насамперед, це державні та регіональні інститути влади а також органи місцевого самоврядування (далі – ОМС), які прямо чи опосередковано чинять управлінський вплив на сільськогосподарські підприємства (галузей рослинництва, тваринництва, рибальства), промислові підприємства (харчова, легка, переробна хімічна промисловості, машинобудування тощо), обслуговуючі сервіси, фермери та ін. Механізм державного регулювання аграрного сектору включає суб'єкти й об'єкти управління а також способи їх взаємодії (наприклад, партнерство, інтеграція, кооперація тощо). Причому ця взаємодія лежить у трьох типах ланцюжків: суб'єкт-суб'єкт, суб'єкт-об'єкт, об'єкт-об'єкт. Взаємодія забезпечує гармонізацію суспільно-економічних інтересів усіх сторін: держави, сільськогосподарських товаровиробників, підприємств, громадян і суспільства в цілому.

2. Визначено аграрний сектор є системоутворювальним у національній економіці і як багатофункціональна сфера містить такі галузі: сільське та рибне господарство, харчову промисловість, перероблення сільськогосподарських продуктів і аграрний ринок. Враховуючи зміст державної аграрної політики та визначення ключової ролі сільського населення і розвитку сільських територій для її реалізації дозволило нам ці дві складові внести до опосередкованих елементів системи аграрного сектору. Також виявлена група складових аграрного сектору, які прямо не є складовими аграрного сектора, але фактично взаємодіють з ним і є взаємозалежними із ним, це сільські територіальні громади, експорт та міжнародна торгівля, як елемент ринку, земельні відносини. Тому аграрний сектор ми включили в систему взаємодії всіх зацікавлених осіб на певній території, це, власне, аграрний сектор, владні інститути (ОМС),

територіальні громади, представники бізнесу (не аграрного але на сільських територіях) і громадського сектору.

3. Доведено, що теоретичний зміст державного регулювання визначається комплексом теорій та концепцій, які розглядають роль держави у суспільстві та економіці і, зокрема, в аграрному секторі. Надано визначення категорії «державне регулювання аграрного сектору» - як системи заходів та інструментів, які вживаються державою для спонукального, мотивуючого чи стримувального характеру на економічну, соціальну та екологічну діяльність у аграрному секторі. Ці заходи можуть включати у себе законодавчі акти, фінансові стимули, нормативи, програми підтримки фермерів, тарифи та інші інструменти з метою забезпечення сталого розвитку аграрного сектору, забезпечення продовольчої безпеки, підтримки сільськогосподарських виробників та інших соціально-економічних цілей та відновлення у повоєнний період. Інструменти і методи державного регулювання аграрного сектора згруповано у дві великі групи: методи прямої дії та опосередковані економічні методи.

4. Визначено, що до початку повномасштабної війни, тобто до 24 лютого 2022 р., щорічне зростання сільського господарства в Україні становило 5-6%, частка сільськогосподарського виробництва у ВВП становила 10%, а разом із переробкою сільськогосподарської продукції 16%. Більше того, до війни аграрний сектор давав близько 20 відсотків валового внутрішнього продукту країни. Станом на початок 2023 р. визначено, що пошкодженими є близько 5% земель сільськогосподарського призначення, втрати доступних посівних площ вже є понад 25%, зрошуваних земель перевищують 70%, ягідників близько 25%, садів – 20%. Упродовж 2022- жовтень 2023 через знищення, псування, крадіжки було втрачено 50% урожаю сільськогосподарських культур, 14% іншої сільськогосподарської продукції, 22% сільськогосподарської техніки тощо. Доведено, що в умовах воєнного стану робота інститутів публічного управління зумовлювалась низкою особливостей: держава не має напрацьованих раніше механізмів опору війні,

існуючі механізми є повільними і негнучкими, відсутні швидкі для впровадження функції публічного управління та регулювання для адекватної реакції на виклики. До того ж, в різних сферах суспільно-економічних відносин через різнобічність сфер діяльності, яку охоплює аграрний сектор, немає уніфікованих рішень для нештатних ситуацій.

5. З'ясовано, що Європейський Союз (ЄС) має комплексну і доволі гнучку систему інститутів, які здійснюють регулювання аграрного сектору та формують аграрну політику, плідно взаємодіючи між собою і координуючи зусилля з національними урядами. Ключовими інститутами ЄС у сфері аграрного бізнесу є: Європейська Комісія, Рада Європейського Союзу, Європейський Парламент, Комітет регіонів, Європейська Рада, Європейська Служба Зовнішньої Дії. Інструменти підтримки доходу фермерів в ЄС сприяють продовольчій безпеці та збереженню сільськогосподарської діяльності у всіх географічних районах та вирішенню довгострокових проблем, таких як збереження робочих місць у віддалених сільських районах, підтримка секторів і методів ведення сільського господарства, які підтримували засоби збереження існування природних ландшафтів та екосистем, це також дозволяє уповільнювати занедбаність земель і сільських районів та депопуляції в них. Основними тенденціями формування аграрної політики в ЄС є:

- зростання прагнення до справедливості в законодавчій базі ЄС, зближення рівнів підтримки доходу не лише на національному, а й на міжнаціональному рівні, тобто в забезпечення більшої справедливості для фермерів в державах-членах, які все ще використовують «історичні» рівні оплати;
- вимога виділяти принаймні 10% скоригованого пакета прямих виплат на цю конкретну додаткову допомогу. Однак національні уряди мають можливість відступити від цієї обов'язкової вимоги;
- стимулювання для їх щодо екологічності виробництва.

6. Узагальнено ключові проблеми інститутів публічного управління і ОМС щодо розбудови механізмів публічного управління регулювання аграрного

сектора в умовах війни і у післявоєнний період. Перша, організаційна, група включає такі проблеми:

–негнучкі, громіздкі управлінські структури, неспроможними швидко реагувати на потреби сільськогосподарських підприємств, фермерів і всіх громадян у сільській місцевості;

–обтяження інститутів публічної влади бюрократичними процедурами, що уможлиблює різноманітні корупційні прояви;

–спадок адміністративно-командної системи радянської доби та тяжіння до спонукальних методів роботи державних механізмів;

–слабка інформаційна комунікація між виконавчими органами і громадянами (представниками бізнесу аграрного сектору і сільськими мешканцями).

Друга, функціональна, група включає такі проблеми:

–складна процедура оцінки обсягу і вартості пошкодженого чи втраченого майна;

–ускладненість реальної оцінки обсягу і вартості втраченого майна;

–непрозорість земельних відносин і відсутність програм з відновлення земель;

–відсутність практики страхування майна, у тому числі страхування урожаю і тварин.

7. Визначено, що Мотиваційно-спонукальний механізм регулювання аграрного сектору – це сукупність інструментів заохочення, стимулювання та спонукання представників аграрного сектору до певного виду діяльності через сукупність командно-адміністративних і соціально економічних важелів (стимулів і заборон), що спонукають/заохочують виробника до здійснення затребуваних видів діяльності і підвищення ефективності роботи. Розроблено і запропоновано такі цілі аграрного сектору в Україні з урахуванням потреб роботи в умовах воєнного стану і у повоєнний період: економічна трансформація АПК через мотиваційно-спонукальний механізм діяльності суб'єктів аграрного ринку, створення сприятливих і прозорих умов державного

регулювання, підтримка малих фермерських господарств, розвиток конкуренції, євроінтеграція й набуття європейських підходів до реалізації аграрної політики; посилення функціонального механізму шляхом розвитку аграрної інфраструктури передбачає відновлення зруйнованих логістичних мереж, розбудову нових логістичних маршрутів, створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення інвестицій та державна підтримка цієї складової аграрного сектору; формування інновативного механізму підтримки аграрного сектору технологічна або трансформація аграрного сектору шляхом, передбачає зміну технологічного укладу аграрної галузі та відмову від екстенсивних технологій виробництва, сприяння збільшенню інвестицій в технологічні, ресурсо- і енергетично заощаджувані технології, підвищення ефективності використання земель та контроль за дотриманням екологічних вимог.

8. Сформульовані основні складові політики державного регулювання аграрного сектору в частині механізму формування земельних відносин в умовах воєнного стану, метою якої визначено забезпечення ефективного регулювання земельних відносин в Україні для створення безпечних умов функціонування аграрного сектору України в умовах воєнного стану. Стратегічними цілями визначено подальше формування інфраструктури ринку землі з урахуванням потреб безпеки, результатом досягнення якої стане ефективне регулювання земельних відносин за принципами ринкового соціально-орієнтованого земельного устрою; посилення спроможності територіальних громад в питаннях просторового планування, захисту ґрунтів, рекультивациі, розмінування, результатом досягнення якої стануть спроможні територіальні громади в питаннях просторового планування, захисту ґрунтів, рекультивациі, розмінування; і створення безпечних умов роботи і прозорих умов державної підтримки аграрного сектору, результатом чого стане діяльність агро підприємств в безпечних умовах роботи і прозорих умовах державної підтримки аграрного сектору.

9. Запропонувати етапи алгоритму компенсації вартості втраченого/знищеного майна для підприємств аграрного сектору і мешканців сільських громад, вони такі:

–документація збитків, тобто збереження, за першої ж можливості, всіх доступних доказів втрат та пошкоджень всіма доступними способами;

–контакт з органами місцевого самоврядування, ДСНС, поліції. для отримання акту про пошкодження, як підстави для компенсації, для отримання інформації про можливі програми компенсації чи підтримки для агропромислових підприємств, постраждалих від агресії;

–подання інформаційного повідомлення про пошкоджене чи зруйноване майно (самостійно через портал «ДІЯ», через оператора ЦНАП або через нотаріуса) для включення до Реєстру пошкодженого та знищеного майна та відстеження статусу цього майна на предмет компенсації;

–повідомлення страхової компанії, за наявності страхового полісу і наявності в ньому ризику втрат від війни;

–звернення до міжнародних організацій є додатковою можливістю для компенсації збитків (у вигляді допомоги) і покарання країни-агресора (шляхом запровадження санкцій);

–судові заходи необхідні при втраті документів на право власності і відсутності інформації про об'єкти в Державних реєстрах;

–погодження з іншими сторонами, що постраждали для об'єднання зусиль і сукупної роботи над збором інформації, реєстрацією фактів руйнувань і викрадень та для компенсації збитків;

–моніторинг та актуалізація інформації щодо фактів знищення/пошкодження аналогічного майна, зміни порядку компенсації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мойсіяха А. В. Алгоритм формування та застосування механізмів реалізації державної політики в соціогуманітарній сфері. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 3 (26). С. 43-49. Серія «Механізми публічного управління». URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2020/3/10.pdf/>
2. Радчук Т. М. Класифікація механізмів публічного управління інноваційним розвитком економіки. *Актуальні питання у сфері державного управління*. Серія «Публічне управління і адміністрування в Україні». 2020. Випуск 19. С. 24-127. URL: <http://pag-journal.iei.od.ua/archives/2020/19-2020/26.pdf>
3. Опорний конспект лекцій з навчальної дисципліни «Публічне управління»: навчальний посібник. О.Ю. Оболенський, С.О. Борисевич, С.М. Коник. Київ : НАДУ, 2018. 76 с56 с.
4. Ісаєнко І.А. Європейські підходи до функціонування механізмів публічного управління. *Інвестиції: практика та досвід*, 2012. № 5. С. 114-117. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/5_2012/32.pdf.
5. Білик О. І., Лукашевська У. Т. Сутність, значення та розвиток публічного механізму. *Економіка і суспільство*. 2017. №12. С. 177-180. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/12_ukr/28.pdf.
6. Жовнірчик Я. Ф. Публічне управління агропродовольчим сектором в умовах забезпечення економічної безпеки. *Електронне фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. 2019. №10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2019/5.pdf.
7. European Union. (n. d.). Agriculture. https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/actions-topic/agriculture_en
8. Meijerink, G. & Roza, P. (2007). The role of agriculture in economic development. <https://edepot.wur.nl/690>.

9. Качина Д. Механізми державної підтримки аграрного сектору в умовах воєнного стану. *Розвиток форм і методів сучасного менеджменту в умовах глобалізації*: Матеріали 11-ї Всеукраїнської наук.-практ. конф. Дніпро, 8-9.11.2023: тези доповідей. Дніпро: Поліграфічний відділ ДДАЕУ, 2023. С. 96-99.
10. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: закон України від 8.10.2005 № 2982-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2982-15#Text>
11. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80#Text>.
12. Матковський Є. Поняття та складові елементи аграрного сектору економіки. Вісник Прикарпатського університету. Економіка. 2018. Випуск XIII. С. 69-73. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/11256/1/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%9F.%20%D0%84..pdf>
13. Негрей М. В., Тараненко А. А., Костенко І. С. Аграрний сектор України в умовах війни: проблеми та перспективи. Економіка та суспільство. 2022. № 40. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1474/1420>.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: закон України від 31.03.2020. № 552-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#Text>
15. Положенням про Міністерство аграрної політики та продовольства України: постанова Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2021 р. № 124. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-2021-%D0%BF#Text>.
16. План заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій», затвердженому розпорядженням КМУ від 19 липня 2017 р. № 489-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-2017-%D1%80/print>.

17. Про розвиток сільського господарства та сільських територій в 2017 - 2022 рр. (інтегральне село): Пояснювальна записка до проекту закону України від 12.07.2016 № 4945. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH3TD00A?an=3>.

18. Сенишин О. С. Горинь М. О., Кундицький О. О. Державне регулювання економіки: навч. посібник. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 334 с. URL: https://econom.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/10/PIDRUCHNYK_DERZHAVNE-REHULYUVANNYA-EKONOMIKY_Senyshyn-Horyn-Kundytskyu.pdf

19. Економічна теорія: закономірності, практика та сучасність: підручник / Е. М. Забарна, О. М. Козакова, Н. О. Задорожнюк та ін. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 412 с. URL: http://dspace.opu.ua/jspui/bitstream/123456789/11873/2/%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0_%D0%9F%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_2020.pdf

20. Економічна теорія: підручник / за заг. ред. В.П. Яковчук. К.: Видавництво Ліра-К, 2020. 450 с. URL: <https://lira-k.com.ua/preview/12643.pdf>.

21. Мочерний С. В. Економічна теорія: навч. посіб. 4-те вид., стереотип. К.: ВЦ «Академія», 2009. 640 с.

22. Обушна Н. І., Петринський Д. В. Державне регулювання аграрного сектору в Україні: об'єктивна необхідність та специфіка здійснення в умовах воєнного стану. *Наукові перспективи*. 2023. № 8(38). С. 216-228. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/6048/6082>

23. Проект Плану відновлення України: матеріали робочої групи «Нова аграрна політика». 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/new-agrarian-policy.pdf>

24. Черкаська В. В. Принципи та напрями державного регулювання розвитку аграрного сектору України. *Державне управління: удосконалення та*

розвиток. Електронний журнал. 2016. № 10. URL:
<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1100>

25. Кундицький О. О., Кузик О. Б. До питання інструментарію державного регулювання сільського господарства. *Електронний журнал «Ефективна економіка».* 2021. № 6. URL:
<http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8949>

26. Riven' investytisij v ahrosektor perevyschyv dokryzovuj period [The level of investment in the agricultural sector exceeded the pre-crisis period]. Retrieved from:
http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/riven_investitsiy_v_agrosektor_perevischiv_dokrizoviy_period [in Ukrainian].

27. Свистун Л. А., Попова Ю. М., Штепенко К. П. Державне регулювання аграрного сектору економіки в контексті забезпечення завдань сталого розвитку. *Ефективна економіка: електронне фахове наукове видання.* 2020. №10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/11_2020/95.pdf

28. Географічна структура експорту. Forbes Україна. 2023. URL:
<https://forbes.ua/money/silne-pleche-agrariiv-za-visim-misyatsiv-2023-go-agrosektor-prinis-ukraini-u-pyat-raziv-bilshe-viruchki-nizh-metalurgiya-zagalom-mi-eksportovali-tovariv-na-245-mlrd-yaki-kraini-kupuyut-ukrainske-dosli-11102023-16579#:~:text=%D0%A2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%20%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D1%83,%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%3A%20%242%2C1%20%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4>

29. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень. 8 червня 2022. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/06/Damages_report_issue1_ua-1.pdf.

30. Непрямі збитки від війни в агросекторі становлять понад 35 млрддоларів. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 2022.

16 лист. URL: <https://minagro.gov.ua/news/nepryami-zbitki-vid-vijni-v-agro-sektori-sta...>

31. Звіт «Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення – серпень 2022» спільно підготовлений Світовим банком, Урядом України та Європейською Комісією. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430ed0fce0050b9870be5ede7337c6.pdf>.

32. Вплив війни на стан аграрної галузі в Україні. Analitika-agro-sector2023. URL: <https://economics.org.ua/images/Analitika-agro-sector2023.pdf>

33. GFDRR, World Bank Group, European Union, United Nations. 2017. Agriculture, Livestock, Fisheries & Forestry. PDNA Guidelines Volume B 49 pp. URL: <https://www.gfdr.org/en/publication/post-disaster-needs-assessments-guidelines-volume-b-2017>.

34. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова Кабінет Міністрів України від 20 березня 2022 р. №326. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp220326?an=0&ed=2023_04_28

35. Про затвердження Методики визначення економічних втрат, пов'язаних з людськими втратами, що включають непрямі економічні втрати, пов'язані із зменшенням чисельності населення та відповідним зменшенням економічних показників країни, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: наказ Міністерства економіки України № 4363 від 02.11.2022. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE39052>

36. Нейтер Р., Стольнікович Г., Нів'євський О. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України: непряма оцінка пошкоджень. 8 червня 2022 року. 4 с. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/06/Damages_report_issue1_ua-1.pdf

37. Звіт «Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення – серпень 2022» спільно підготовлений Світовим банком, Урядом України та Європейською Комісією. URL:

<https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430ed0fce0050b9870be5ede7337c6.pdf>.

38. Методика визначення шкоди та збитків, завданих особистим селянським господарствам та/або фермерським господарствам, що зареєстровані як фізичні особи - підприємці, внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 28 червня 2023 року №1328. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE40238>

39. The common agricultural policy at a glance. European Commission. 2023. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-glance_en#aims

40. Trade and international policy analysis. 2023. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/international/agricultural-trade/trade-and-international-policy-analysis_en#monitoringagritradepolicy

41. Monitoring eu agri-food tradedevelopments in August 2023 Publication: November 2023. Directorate-General for Agriculture and Rural Developmen URL: https://agriculture.ec.europa.eu/system/files/2023-11/monitoring-agri-food-trade_aug2023_en_0.pdf

42. Договір про Європейський Союз: консолідовані версії на 30.03.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

43. The basic income support for sustainability (BISS). European Commission. 2023. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/biss_en

44. Hirschman Albert O. National Power and the Structure of Foreign Trade. Political Science Quarterly Vol. 61, №. 2 (Jun., 1946), pp. 272-274 (3 pages).

45. The 2030 Agenda for Sustainable Development in the new global and regional context: scenarios and projections in the current crisis (LC/PUB.2020/5), Santiago, 2020. URL: <https://repositorio.cepal.org/server/api/core/bitstreams/1c84dc0c-b7a5-4fb3-bebc-b1a59042fd4a/content>

46. 22 липня 1930 року одиницею оплати праці в колгоспах став трудовень. Християни для України. 2023. URL: <https://c4u.org.ua/22-lypnia-1930-roku-odynyntseiu-oplaty-pratsi-v-kolhospakh-stav-trudoden/>
47. Шурхало Д. 60 років тому: як СРСР програв битву за врожай. *Історична свобода*. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ussr-khrushev-import-zernovykh/31078997.html>
48. Серегін С., Сорокіна Н. Мотивація як основний спосіб підвищення ефективності роботи публічних службовців (соціологічний аналіз). *Public Administration Aspects*. 2019. №7 (11). С. 5-14. URL: <https://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/163021/%D0%A1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%BD%D0%B0%203.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
49. Гетманенко О. В. Сутність формування мотиваційного механізму підприємства в умовах трансформації економіки. 2008. С. 226-230. URL: <Downloads/sut-formirovaniya-motivatsionnogo-mehanizma-predpriyatiya-v-usloviyah-transformatsii-ekonomiki.pdf>.
50. Проект Закону про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку №9162 від 04.10.2018. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64742.
51. Про реформування територіальних органів Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру: постанова КМУ від 14 січня 2015 р. № 15. Київ URL: : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-2015-%D0%BF#Text>
52. Пилипенко Л. М., Іличок Б. І., Формування концепції земельної реформи в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток. Електронне фахове видання*. 2021. №6. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/1_2021/6.pdf
53. Крушельницька Т. А., Крушельницький А. А., Качина Д. О. Напрями відновлення економіки України у повоєнний період. *III International scientific and practical conference «Collective Thinking: Unifying Scientific Approaches in Multifaceted Research»* (November 29 – December 01, 2023)

Amsterdam, Netherlands, International Science Unity. 2023. P. 358-364 URL: <https://isu-conference.com/wp-content/uploads/2023/12/Collective-Thinking-Unifying-Scientific-Approaches-in-Multifaceted-Research-Nov-29-Dec-01-2023-Amsterdam-Netherlands.pdf>

54. Питання функціонування територіальних органів Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру: постанова КМУ від 16 листопада 2020 року № 1118. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118-2020-%D0%BF#Text>

55. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції Закону України: закон України № 985-IX від 05.11.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985-20#Text>

56. Про функціонування Державного аграрного реєстру постанови Кабінету міністрів України №573 від 02.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2021-%D0%BF#Text>

57. Про внесення змін до пункту 7 Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, псування земель, порушення режиму, нормативів і правил їх використання: постанова КМУ від 23 грудня 2022 року № 1436. URL: <https://land.gov.ua/kabinet-ministriv-ukrainy-rozshyryv-perelik-orhaniv-iaki-mozhut-zdiisniuvaty-rozrakhunok-rozmiru-shkody-za-nepravomirne-vykorystannia-zemli/>

58. Жовнірчик Я. Ф. Публічне управління агропродовольчим сектором в умовах забезпечення економічної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, Електронне фахове видання. 2019. №10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2019/5.pdf.

59. Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо звільнення від оподаткування ввізним митом товарів, що використовуються для забезпечення зберігання

зернових та/або олійних культур» закон України № 2445-IX від 27.07.2022 р.
URL: ips.ligazakon.net/document/view/T222445?an=5

60. Про затвердження Порядку відомчої реєстрації та зняття з обліку тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів: постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2009 р. № 694. Нова редакція (від 12.04.2022 р. № 434). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/694-2009-%D0%BF#Text>

61. Про національну інфраструктуру геопросторових даних: закон України від 13.04.2020 № 554-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20>

62. Біла книга «Стратегія розвитку земельних відносин в Україні». Травень 2021. 72 с. Міністерство аграрної політики та продовольства. URL: https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/PDF/Land-strategy_220530_092343.pdf

63. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>.

64. Процедура подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ проти України: Методичні матеріали щодо забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та цивільного населення, які постраждали від військової агресії РФ проти України. 2023. 11 с. URL: https://minre.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/8_rozd.pdf.

65. Комнатний С. О. Правові та методологічні проблеми обстеження пошкоджених і знищених унаслідок збройної агресії житлових об'єктів та оцінки збитків. Філософські та методологічні проблеми права. 2022. № 2 (24). С. 64-69. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.64>.

66. Мірер П. Зруйновано через війну будинок - фотографуйте. Як збирати докази і куди звертатися, щоб отримати компенсацію. Суспільні

новини. 2022. URL: <https://suspilne.media/285682-zrujnovano-cerez-vijnu-budinok-fotografujte-ak-zbirati-dokazi-i-kudi-zvertatisa-sob-otrimati-kompensaciju/>